

evenwichten en de kracht van bloed in de
Middeleeuwen • Bataafse omwenteling in
Oosterhout • interbellaire verkiezingen
satirisch in beeld

ET • VT

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN 22 (2003) 2

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN 22 (2003) 2

Hoofdredacteur:
Erik Goosmann

Redactie:
Jasmijn Bovendeert
Jan Brabers
Froukje van Dooren
Erik Goosmann
Marianne Heyde
Carla Hoetink
Marloes Hülsken
Gerda de Kleijn
Jasper Loots
Rune Meerman
Pepijn Oomen
Kees Ribbens
Joost Rosendaal
Anton van de Sande
Marloes Schoonheim

Eindredactie:
Marianne Heyde
Froukje van Dooren
Carla Hoetink
Anton van de Sande

Lay out:
Froukje van Dooren
Erik Goosmann
Carla Hoetink

Druk:
Drukkerij Krips

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de KUN, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.kun.nl
<http://www.kun.nl/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Prof. dr. A.W.F.M. van de Sande (voorzitter), A.C. Hoetink (secretaris), dr. G. de Kleijn-Eijkelestam (penningmeester), F.C.W. Goosmann (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. M.C.R. Grever, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. A.W.F.M. van de Sande, prof. dr. H.C.C. de Schepper, prof. dr. P.H.H. Vries.

Prijs van losse nummers: € 5,- voor studenten; € 7,50 voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2003: € 11,- voor studenten; € 20,- voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- **Karine van 't Land**
Evenwichten en de kracht van bloed 65
Het beeld van mens en samenleving in laatmiddeleeuwse humoraaltheorieën
- **Matthijs Braat**
Grote veranderingen en 'klein' leed 76
De overgang van Ancien Régime naar Bataafs bestuur in Oosterhout, 1793-1801
- **Arjan Verhoeven**
Katholieken, doet uw plicht! 90
De Tweede-Kamerverkiezingen van 1918, 1920 en 1922 in De Roskam
- **Marianne Heyde en Carla Hoetink**
Samenwerken staat voorop 108
Een interview met de directeurs van Het Valkhof en Het Archief
- **Myriam Everard**
Geef de pen door... 117
- **Koen Vossen**
Boeken Top 5 119
- *Lettres provinciales* 122
- *Recensies* 127
- *Auteursgegevens* 136

Redactioneel

De Nederlandse wetenschap moet haar sterren weer laten stralen. Met die boodschap liet premier Balkenende zijn toehoorders tijdens de opening van het academische jaar in Leiden vertwijfeld achter. Voor toponderzoek- en onderwijs is immers geld nodig en getuige de voorgenomen bezuinigingen ontbreekt het de overheid hieraan. Kenniseconomie wordt daarom al gauw uitgelegd in termen van economische kennis: wetenschappelijke opleidingen moeten een directe bijdrage kunnen leveren aan het ombuigen van de neergaande conjunctuur. Welke rol in deze slag om geld is weggelegd voor studies als geschiedenis, blijft vooralsnog onduidelijk. Toch – of is het juist daardoor – hebben niet minder dan 110 eerstejaars studenten Geschiedenis inmiddels hun weg naar colleges en bibliotheken gevonden.

Voor de redactie van ET•VT verliep de overgang van zomerreces naar collegejaar helaas iets minder voorspoedig. Wegens het faillissement van onze drukker kon de tweede ET•VT niet eerder verschijnen. U ontvangt de laatste twee afleveringen van deze jaargang daarom vrij snel achter elkaar.

Maar eerst de voorliggende aflevering. Naast de vertrouwde recensies en rubrieken treft u ditmaal een drietal artikelen en een interview aan. Karine van 't Land opent deze ET•VT met een inwijding in haar dissertatieonderzoek op het gebied van de middeleeuwse geneeskunde. Aan de hand van laatmiddeleeuwse humoraaltheorieën maakt zij inzichtelijk welke beelden van mens, lichaam en maatschappij destijds leefden. Ook twee recent afgestudeerde historici presenteren een deel van hun onderzoek voor ET•VT. In hoeverre een grote verandering als de Bataafse Omwenteling zijn weerslag had op een klein dorp als het Brabantse Oosterhout blijkt uit het artikel van Matthijs Braat. De talloze bestuurswisselingen, het verdwijnen van de bestuurlijke papieren en een onduidelijke financiële situatie blijken in Oosterhout niet ongemerkt gebleven. Arjan Verhoeven neemt ons in zijn artikel mee naar machtswisselingen tijdens het interbellum: de Tweede-Kamerverkiezingen van 1913, 1918 en 1922. Hij laat zien hoe spotprenten in het politiek-satirische tijdschrift *De Roskam* de veranderingen in de machtsverhoudingen en het parlementaire bestel in beeld brachten. Een dubbelinterview met de directeurs van Nijmeegs voornaamste cultuurhistorische instellingen, Museum Het Valkhof en Het Archief, sluit de reeks af. Directeurs Marijke Brouwer en Corry Christien van der Woude vertellen over hun gezamenlijke inspanningen voor Nijmegen in het algemeen en de historische gemeenschap in het bijzonder.

In de vaste rubrieken neemt historica Myriam Everard de ET•VT-pen ter hand om te pleiten voor een nieuw perspectief op de katholieke vrouwengeschiedenis en openbaart Koen Vossen zijn hitparade van favoriete boeken over het interbellum. In de Lettres Provinciales schreef Ton van de Sande een memoriaal voor de veel te vroeg gestorven prof. dr. Jan Roes. Aan het einde van deze aflevering volgen ten slotte een drietal recensies van publicaties van Nijmeegse makelij.

• De eindredactie

Evenwichten en de kracht van bloed

Het beeld van mens en samenleving in laatmiddeleeuwse humoraaltheorieën

• Karine van 't Land

Middeleeuwse humoraaltheorieën weerspiegelden een visie op de mens en op de samenleving. Humoraaltheorieën definieerden duidelijk het beste en het slechtste lichamelijke evenwicht. Ze beschreven hoe sappen en kwaliteiten zich tot elkaar dienen te verhouden. Het gezondste lichaam en de superieure mens staan tegenover de zieke en de zwakke. Humoraaltheorieën veranderden door de eeuwen heen, terwijl ze ook naast elkaar werden gebruikt voor verschillende doeleinden. Door hun oordelen over gezondheid en ziekte, sterk en zwak, goed en slecht, door hun aandacht voor verhoudingen en door hun tijd- en milieugebondenheid bieden humoraaltheorieën een cultuurgeschiedenis van de mens en zijn omgeving. Hier zal een eerste aanzet worden gegeven om die geschiedenis voor de late Middeleeuwen te verhelderen, met als centrale vragen: wie was in laatmiddeleeuwse humoraaltheorieën de beste mens, en welke visie op mens en maatschappij blijkt uit die opvatting?

Eén humoraaltheorie heeft nooit bestaan.¹ Verschillende auteurs gebruikten in verschillende tijden op verschillende manieren de concepten 'kwaliteit' en 'humor' om verschillende zaken te beschrijven. Met de term 'kwaliteiten' worden sinds de Oudheid de vier eigenschappen warm, koud, droog en vochtig aangeduid. De vier 'humoren' of sappen waren bloed, slijm, zwarte gal en gele gal. De term humoraaltheorie wordt hier gebruikt voor theorieën die uitgaan van vier kwaliteiten of vier humoren. Deze theorieën beschrijven het evenwicht tussen deze kwaliteiten of humoren in het menselijk lichaam, en definiëren de relaties tussen de mens en de kosmos. Omdat bloed in veel humoraaltheorieën en gold als de beste humor, zal dit sap de meeste aandacht krijgen.

¹ Humoraaltheorieën hebben weinig aandacht gekregen van historici. Helder en relatief recent is het artikel van V. Nutton, 'Humoralism', in: W.F. Bynum, R. Porter (ed.), *The Companion Encyclopedia of the History of Medicine* 2 dln, dl I (Londen/New York 1994) 281-291. E. Schöner beschrijft de ontwikkeling van de antieke humoraaltheorie in *Das Viererschema in der Antiken Humoralpathologie* (Wiesbaden 1964). P.G. Ottoson besteedt veel aandacht aan de theorie van de academische, laatmiddeleeuwse geneeskunde in *Scholastic Medicine and Philosophy: A Study of Commentaries on Galen's Tegni (ca. 1300-1450)* (Napels 1984) 129-154. D. Jacquart publiceerde over de middeleeuwse terminologie van humoraaltheorieën in 'De crasis a complexio: note sur le vocabulaire du tempérament en Latin médiéval', in: eadem, *La science médicale occidentale entre deux renaissances (XIIIe s. – XVe s.)* (Aldershot 1997), oorspronkelijk in G. Sabbah (ed.), *Textes médicaux latins antiques* (Saint-Étienne 1984) 71-76. K. Schönfeldt geeft waardevolle informatie over de populaire laatmiddeleeuwse temperamentenleer in *Die Temperamentenlehre in deutschsprachigen Handschriften des 15. Jahrhunderts* (Heidelberg 1962). De figuur van de melancholicus uit deze temperamentenleer heeft historici meer geboeid. Twee werken uit deze traditie zijn hier van belang. Nog steeds toonaangevend en ook vanwege het overzicht van de ontwikkeling van humoraaltheorieën bijzonder waardevol is R. Klibansky, E. Panofsky, F. Saxl, *Saturn and Melancholy: Studies on the History of Natural Philosophy, Religion, and Art* (New York 1964). H. Flashars werk *Melancholie und Melancholiker in den Medizinischen Theorien der Antike* (Berlijn 1966) biedt een gedegen overzicht van het denken over melancholie in de oudheid, met nuttige uiteenzettingen over humoraaltheorieën.

Hier worden twee basistypen van humoraaltheorieën onderscheiden. Eén gaat terug op geschriften van de Grieks-Romeinse arts Galenus (ca. 129 – ca. 200).² In de Middeleeuwen ontwikkelde dit type theorie zich tot de academisch-medische complexioleer. Het andere type humoraaltheorie ontstond uit ideeën van Galenus' tijdgenoten. Dit type werd de basis van de laatmiddeleeuwse populaire temperamentenleer. Belangrijke verschillen tussen de twee typen theorieën waren de functies van kwaliteiten en humoren, het belang dat aan het viertal werd gehecht en de rol van bloed.

De vier kwaliteiten warm, koud, droog en vochtig vormden de spil van Galenus' theorie. De menging van kwaliteiten, *krasis* genoemd, bepaalt de toestand of constitutie van het menselijk lichaam. In totaal bestaan er negen *krases*: één ideale en acht gebrekkige. In het ideale lichaam zijn alle vier de kwaliteiten in precies gelijke hoeveelheid aanwezig. Galenus onderscheidt vier gebrekkige constituties, waarin één van de vier kwaliteiten overheerst. In de vier overige gebrekkige constituties domineren twee van de vier kwaliteiten het evenwicht in het lichaam.

Galenus verbond de vier sappen of humoren met de vier kwaliteiten. De kwaliteiten bleven echter de belangrijkste verklarende begrippen in Galenus' teksten. Bloed was nu warm en nat, gele gal warm en droog, zwarte gal koud en droog, en slijm koud en vochtig. Humoren en kwaliteiten vonden elkaar in een gecompliceerde medische theorie.

Artsen en filosofen uit Galenus' tijd en de eeuwen erna ontwikkelden een veel eenvoudiger theorie op basis van humoren en kwaliteiten. Zij onderscheidden maar vier verschillende mengingen, waarin telkens één sap overheerst.³ Uit hun vier mengingen kozen zij bloed als de ideale humor, dat bij overheersing het beste en gezondste lichaam oplevert.⁴ Zwarte gal is het minst gunstige sap.

Uit dergelijke theorieën over sappen ontstond in de late Oudheid de populaire temperamentenleer. In de Middeleeuwen werd die temperamentenleer in de twaalfde eeuw herontdekt, en vanaf toen werd zij steeds populairder.⁵ Ze was het onderwerp van tal van traktaten in de volkstaal, figureerde in rijmpjes en dook op in populaire kalenders.⁶ Sappen waren de belangrijkste verklarende factoren. Een sap tekende het karakter en de lichamelijke eigenschappen van de mens op een stereotype wijze. Zo ontstonden vier mensentypen: de sanguinicus of bloedige mens, de cholericus of de mens overheerst door gele gal, de melancholicus of de zwartgallige, en de phlegmaticus of de mens overheerst door slijm.

De laatmiddeleeuwse academische geneeskunde ontwikkelde op basis van de teksten van Galenus een humoraaltheorie waarin de kwaliteiten van belang bleven.⁷ Geleerde medici baseerden zich ook op teksten van Arabische auteurs als Avicenna (980-1037), die de antieke geschriften van de Griekse geneeskunde al eerder hadden vertaald en becommentarieerd. Kwaliteiten bepaalden volgens de universitaire artsen het inwendige evenwicht van het menselijk lichaam, dat daarmee vergelijkbaar was met de Galenische *krasis*. Dit evenwicht van de kwaliteiten werd in de middeleeuwse Latijnse teksten *complexio* genoemd.⁸ De humoraaltheorie van de academische geneeskunde heet daarom complexioleer. Ook in deze leer werden de sappen en het viertal echter steeds belangrijker. Tussen de twee

² Galenus, P.N. Singer (ed.), *Galen: Selected Works* (Oxford 1997) 202-289.

³ *De complexionibus* I, 2; Siegel 202.

⁴ *De complexionibus* I, 3; Siegel 207.

⁵ Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy* 59-60.

⁶ *Ibidem*, 114.

⁷ Ottoson, *Scholastic Medicine*, 141.

⁸ Jacquart, 'De *crasis a complexio*', 72-74.

uitersten van de schematische, populaire temperamentenleer en de geleerde, subtiële geneeskunde ontwikkelden middeleeuwse auteurs allerlei tussenvormen.

Viertallen en sappen in de Middeleeuwen

Viertallen en sappen kregen in de Middeleeuwen steeds meer gewicht. De populaire temperamentenleer ging expliciet uit van viertallen, met als basis de vier humoren bloed, slijm, gele gal en zwarte gal. Ook de academische geneeskunde gaf aanzienlijk meer aandacht aan de vier humoren dan haar leermeester Galenus ooit bedoeld had.

Viertallen waren van groot belang in de temperamentenleer. Het startpunt van de theorie lag bij de vier humoren, maar de leer verbond die met vele andere viertallen. Alles viel samen met alles: de humoren, de kwaliteiten, de elementen, de planeten, de smaken, de windstreken en de levensfasen.⁹

In de loop der eeuwen verschoof binnen de geleerde geneeskunde het negental van Galenus steeds meer naar het viertal van de sappen. De Perzische arts Avicenna ondergroef Galenus' negental met verve in zijn grote medische werk, de *Canon*.¹⁰ In feite schafte hij vijf van de negen *krases* af: Avicenna ontdeed Galenus' ideale menging en zijn vier enkelvoudige disbalansen van hun gewicht. Gezondheid was voor de invloedrijke geleerde een *habitus* of een *dispositio*, waaruit gezonde handelingen voortkomen. Een ideale menging kwam daar niet aan te pas.¹¹ De mengingen die gedomineerd worden door maar één kwaliteit waren volgens Avicenna weinig relevant. De disbalans van één kwaliteit is maar zeer kort aanwezig, zo meende hij. Als één kwaliteit overheerst zal er spoedig een andere volgen. Een overmaat aan hitte verteert al het vocht, zodat ook droogte zal ontstaan. Een overmaat aan vocht koelt totdat het lichaam ook te koud is. Voor de arts het weet, domineren er twee kwaliteiten in plaats van één.

Als er twee kwaliteiten overheersen, kan dat meestal geweten worden aan een overmaat van een sap. Volgens Avicenna is een verstoord evenwicht daarom vaak net zo adequaat te beschrijven met een humor als met twee kwaliteiten. Kwaliteiten kunnen door twee typen oorzaken gaan domineren: immateriële en materiële. Als kwaliteiten door een invloed van buitenaf in het lichaam in intensiteit toenemen, is dat een oorzaak van het immateriële type. In het lichaam van een mens, zittend bij een vuur, neemt de kwaliteit warmte toe – en daarna de kwaliteit droogte. Meestal echter krijgen de kwaliteiten door een materiële oorzaak binnen in het lichaam de overhand. Dan is er sprake van een overmaat van een bepaalde humor.¹²

In de late Middeleeuwen volgden geleerde medici Avicenna en de populaire temperamentenleer in hun voorkeur voor vier sappen. Artsen duiden hun *complexiones* steeds vaker eenvoudigweg aan met de naam van een sap, zonder de twee kwaliteiten ook maar te noemen. De warme en vochtige *complexio* heet dan *sanguinea* in plaats van *calida et humida*. In het meer algemene spraakgebruik waren de termen afgeleid van humoren zoveel meer gebruikelijk, dat zelfs de grote Italiaanse geleerde Gentile da Foligno (†1348) ze ging hanteren.¹³ Een andere beroemde scholasticus, Giacomo da Forlì (†1414), vermeldde dat er weliswaar acht verschillende disbalansen bestaan, maar dat het niet zo'n grote fout is

⁹ E. Huizenga, O. Lie en L. Veltman, 'Een wereld van kennis' in: idem (red.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de middelnederlandse artseliteratuur* (Hilversum 2002) 21-22.

¹⁰ Ottoson, *Scholastic Medicine*, 137-138.

¹¹ Ottoson, *Scholastic Medicine*, 155-156.

¹² *Ibidem*, 135-136.

¹³ *Ibidem*, 153.

om er maar vier te vermelden. De vier mengingen die overheerst worden door één kwaliteit treden toch nooit aan het licht, en men volgt het gebruik van zowel auteurs uit de Oudheid als het *vulgus* — het gewone volk uit de eigen tijd — door alleen de tweevoudige te noemen.¹⁴ Vier sappen en vier constituties werden zo de norm, Galenus' negental een academische wetenswaardigheid.

Bloed en temperamentenleer

Bloed had in de middeleeuwse temperamentenleer de centrale positie die het sap al in Galenus' tijd opeiste. De temperamentenleer definieerde de sanguinicus, de mens in wie bloed domineert, als een vriendelijk en aantrekkelijk man. Hij is vrolijk, beminnelijk, vrijgevig en evenwichtig. Knap is hij ook: zijn gezicht rood, rozig, of rood-met-wit gemengd, en hij bezit een overdaad aan vlees. De sanguinicus lacht, praat veel en heeft aanleg voor de liefde. Hij is niet laf, maar ook niet buitengewoon vechtlustig. In een populair Latijns versje stonden zijn eigenschappen als volgt opgesomd:

Largus, amans, hilaris, ridens rubeique coloris,
Cantans, carnosus, satis audax atque benignus.¹⁵

Het metrum en de alliteraties maakten het vers gemakkelijk te onthouden voor enigszins geletterde middeleeuwers, en als onderdeel van het *Regimen Salernitanum* werd het wijd verspreid en vroeg in de volkstaal vertaald.¹⁶

De sanguinicus staat in verband met de positiefste begrippen uit andere viertallen. Zijn planeet is Jupiter, de oppergod. De sanguinicus is een Jupiterskind, en zijn plezierige, vrolijke gedrag kreeg de naam 'joviaal'. Jupiter gold als de beschermheer van de jacht, zodat de sanguinicus werd afgebeeld als een elegante valkenier.¹⁷ Smaken horen bij ieder type. *Sanguis*, zo schreef Isidorus van Sevilla, komt van het woord *suavis* of zoet, en dit verklaart dat sanguinici *dulces et blandi*, zoet en vriendelijk zijn.¹⁸ Windstreken werden bij het schema betrokken. De sanguinicus hoorde bij het Oosten, de windstreek waar de zon opkomt, die volgens de Griekse geneeskunde precies even heilzaam is als de lente ideaal.¹⁹ En ook die lente is verbonden met bloed.

¹⁴ 'Dic primo quod raro inueniuntur complexiones alie in homine a quattuor lapsis composites, scilicet sanguinea, choleric, phlegmatica et melancholica. Et propterea antique et presens vulgus sensualiter iudicantes de his que apparent non multum errauerunt de aliis silentes.' Geciteerd in: ibidem, 154.

¹⁵ In vertaling: Vrijgevig, beminnend, vrolijk, lachend en rood van kleur/ Zingend, vlezig, voldoende dapper en goedaardig. Geciteerd in Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy*, 114, noot 145.

¹⁶ Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy*, 114-115.

¹⁷ Schönfeldt, *Die Temperamentenlebre*, 82.

¹⁸ Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy*, 66.

¹⁹ Flashar, *Melancholie und Melancholiker*, 24.

De vrijgevege, weldoorvoede, elegante, vrolijke, jagende sanguinicus werd een prototype van de hoofse adel. Chaucer beschreef zijn *franklin* of landeigenaar als volgt:

A sanguine man, high-coloured and benign
He loved a morning sop of cake in wine
He lived for pleasure and had always done
For he was Epicurus' very son (....)
As noted as Saint Julian was for bounty,
He made his household free for all the country (....)
His house was never short of bake-meat pies,
Of fish and flesh, and these in such supplies
It positively snowed with meat and drink
And all the dainties that a man could think.²⁰

Het sanguinische leven lijkt een ideaal van een samenleving waarin schaarste heerst, waar men droomt van luilekkerland en van milde leiders.

De andere drie temperamenten werden minder positief gekarakteriseerd. De melancholicus, de mens gedomineerd door zwarte gal, is in alles de tegenpool van de sanguinicus. De droge, koude zwarte gal staat loodrecht tegenover het warme en vochtige bloed. Hij is het slechtste, ongezondste type van de vier, en vertoont veel gelijkenis met de melancholische zieke uit de medische traktaten.²¹ De melancholicus is treurig, mensenschuw, hebzuchtig, jaloers en bang. Hij wantrouwt zijn vrienden en verwanten en vertoont de neiging te stelen. Melancholici hebben een vies en lelijk uiterlijk. Ze zijn mager en hebben een zwartige, groezelige huid. De melancholicus werd afgebeeld als geleerde klerk of als monnik: geleerd, treurig, afkerig van mensen en de wereld. Theologische auteurs vatten dit soms op als een geuzennaam. Zo schreef Hugo van Folieto aan het eind van zijn *Medicina animae*: 'Met bloed verwerft u de zoetheid van de liefde? Welnu, met zwartgalligheid treurt u om de zonden van de ziel!'²²

²⁰ Moderne vertaling N. Coghill (ed.), Geoffrey Chaucer, *Canterbury Tales* (London 1977) 12. Middelenlengse tekst uit J.M. Manly, E. Rickert (ed.), *The Text of the Canterbury Tales Studied on the Basis of All Known Manuscripts* dl I-VIII (Chicago/Illinois 1940) III: *The Prologue* regels 331-346, p. 16-17.

'Of his complexioun he was sanwyn
Wel loued he by the morwe a sop in wyn
To lyuen in delyt was euere his wonne
For he was Epicurus owene sone (...)
An housholdere and that a greet was he
Seint Iulyan he was in his contree (...)
Withoute bake mete was neuere his hous
Of fissh and flessch and that so plenteous
It snewed in his hous of mete and drynke
Of alle deyntees that men koude thynke'

²¹ Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy*, 65.

²² Geciteerd in: ibidem, 109.

Cholerici worden overheerst door de felheid van droge en hete gal. Zij zijn opvliegend, driftig, listig en dapper, met een mager lichaam en grote ogen.²³ Waar de sanguinicus de milde, hoofse adel symboliseerde, stond de cholicus model voor de vechtende adel, voor roofridders, of voor de soldaat in het algemeen. Hij incorporeerde de woede van de adel, terwijl de sanguinicus de adellijke liefde vertegenwoordigde.

Phlegmatici bezitten een overmaat aan koud en nat slijm, dat zich in hun lichaam toont als een grote hoeveelheid bleek, zacht vlees. Zij zijn traag, slaperig, vrouwelijk en weinig actief.²⁴ Over het algemeen beschreef de temperamentenleer alleen mannen. Vrouwen zijn, zo wist men uit de medische theorie, kouder en natter dan mannen. De phlegmaticus werd afgebeeld als koopman. Hij was naar antieke en middeleeuwse begrippen iemand die niets doet – niets maakt, geen akkerbouw bedrijft – maar de producten van anderen simpelweg ergens anders heenbrengt en daarmee rijk wordt. De overdaad aan wit, lui vlees past uitstekend bij deze levenswijze.

Temperamenten geven een fascinerende blik op het middeleeuwse mensbeeld. Ze tonen een sterke voorkeur voor de ongecompliceerde, vreedzame welvaart van de sanguinische hoveling. Vrolijkheid, welbespraaktheid, succes in de liefde: het waren kennelijk in een brede kring gedeelde idealen. De beste mens is door en door seculier en altijd samen met anderen. De minst gewaardeerde mens is de geleerde of de religieuze, die zijn leven in afzondering en stilte doorbrengt. Ook de onberekenbare woede van soldaten en het geslepen nietsdoen van kooplieden kregen geen hoge waardering in de temperamentenleer. De middeleeuwse mensheid viel in de temperamentenleer in vier delen uiteen. De zoetheid en zinnelijkheid van de sanguinicus triomfeerden in deze wereldlijke theorie.

Bloed en geleerdheid

Het populaire beeld van bloed in de temperamentenleer oefende invloed uit op middeleeuwse geleerde teksten, zowel op medische als op niet-medische. De sanguinicus als beste mens kwam terug in niet-medische teksten. En hoewel de sanguinicus ver af stond van de Galenische leer, beschreven ook geleerde medische auteurs de welvarende, overdadige levensstijl van de bloedige man. Zij interpreteren deze echter als ziekmakend.

Niet-medische auteurs waren meestal op de hoogte van Galenus' ideale evenwicht, maar verwarren dit gemakkelijk met de balans van de superieure sanguinicus. Veel auteurs van traktaten over de temperamentenleer gebruikten de termen *complexio sanguinea* en *complexio temperata* als gelijkwaardig.²⁵ De twaalfde-eeuwse filosoof Willem van Conches stelde in zijn werk *Philosophia* het sanguinische temperament gelijk aan het evenwicht van de vier kwaliteiten. Hij beschreef hoe God alle dieren schiep met een bepaald temperament – cholerisch, melancholisch of phlegmatisch – maar dat alleen Adam sanguinicus was. Deze lichamelijke gesteldheid, zo schreef Willem, is de ideale, omdat de mens van nature warm en vochtig is en omdat dan de vier kwaliteiten gelijkelijk zijn verdeeld.²⁶

De sanguinicus werd echter niet door iedere auteur als superieur of zelfs maar positief beschreven. Het symbool van de welvarende hoveling kon associaties oproepen met overdaad en uitwassen.

²³ Schönfeldt, *Die Temperamentenlehre*, 57-59.

²⁴ Ibidem, 52-53.

²⁵ Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy*, 100.

²⁶ 'Homo naturaliter calidus et humidus, et inter quattuor qualitates temperatus; sed quia corrumpitur natura, contingit illas in aliquo intendi et remitti. (...) Sin autem intensa sit siccitas, remissus calor, melancholicus. Sin vero aequaliter insunt, dicitur sanguineus' *Philosophia* IV 20. Geciteerd in Klibansky e.a., *Saturn and Melancholy*, 102-103.

De vijftiende-eeuwse filosoof Nicolaas van Cusa karakteriseerde de sanguinicus op deze wijze in zijn vroege werk *De concordantia catholica*. Hij vergeleek daarin de staat met een lichaam waarin ziekte uit kan breken. Een teveel aan bloed veroorzaakt sanguinische praalzucht, excessen en losbandigheid, wat de toestand van het land zeker niet ten goede zal komen.²⁷

Noties over de populaire sanguinicus sijpelden ook teksten van geleerde medici binnen. De artsen konden zijn figuur niet ontlopen, maar stonden ambivalent tegenover deze door het warme en vochtige sap gedomineerde mens. Voor hen was matigheid een belangrijk principe, ook waar het bloed betreft. De overdaad waarmee de populaire sanguinicus werd geassocieerd beschouwden zij als een bedreiging voor de gezondheid. In navolging van Galenus beschouwden ze de humor bloed wel als de beste en gezondste van de vier sappen.

Vochtige warmte is nodig voor leven en groei. Geleerde artsen zagen de humor bloed daarom in principe als mild, groeizaam en gezond. Een overmaat aan warmte echter, zowel vochtige als droge, is ongezond. Deze hitte is fel en verschroeiend. Ze kan heftige ziekte veroorzaken, met veel pus, roodheid en verhitte weefsels.

Het middeleeuwse enthousiasme voor aderlaten weerspiegelde de angst voor overtollig bloed. Juist dit vochtige, warme sap zou gemakkelijk gaan rotten. Bedorven bloed gold als vergif. Een teveel aan bloed kan zich ophopen in verborgen plaatsen van het lichaam, daar bederven en de mens vergiftigen. Hoe leger men het lichaam maakt met aderlatingen, hoe minder kans op ziekte. Naast kunstmatig aderlaten werden ook neusbloedingen, menstruatiebloedingen en bloedingen van aambeien als heilzaam en noodzakelijk beschouwd.

De populaire sanguinicus kwam door deze preoccupatie met leegte op een wat verwrongen wijze terug in medische teksten. Artsen beschreven de welvarende, overvolle mens met de ziekteverschijnselen die bij zijn leefstijl hoorden. Avicenna verenigde in zijn *Leerdicht* kenmerken van de sanguinicus met tekenen van bloedige ziekte:

Indien van alle lichaamssappen het bloed de overhand heeft, treden slaap en hoofdpijn op de voorgrond,
zijn de bloedvaten gezwollen en rood, het denkvermogen weerbarstig, (...)
zucht naar een leven van welzijn, dromen, verschillende geneugten, kleurigheid van het bestaan, vrolijkheid,
jeuk tot bloedens toe, ongebruikelijke roodheid van de ogen,
zweren en etterbulten, suikerzoete dromen.²⁸

Avicenna's bloedige zieke was met zijn zoete dromen en zijn zucht naar welzijn en vrolijkheid een karikatuur van de sanguinicus uit de temperamentenleer. Lichamelijk lijdt hij aan de onaangenaamheden van een overmaat bloed, zoals aan zweren en etterbulten.

²⁷ '...aut sanguineis pompositatibus, luxuriis, comessionibus et similibus...' Geciteerd in: ibidem, 119-120.

²⁸ Avicenna, M.M.J. Reyners (ed.), *Leerdicht der geneeskunst* IV 525-532 p.87-88 (Meppel/Amsterdam 1991).

De Vlaamse chirurg Jan Yperman (†ca. 1330) beschreef de sanguinicus in zijn handboek als een welvaarend persoon met ziekelijke kenmerken:

Dit siin tekene vanden sangwijn dat siin die gene die van bloede siin ende siin wel ghevleescht ende vet ende wel gevarwt rood. ende heeft den mont zoete. ende hi heeft puusten vol etters. ende hi heeft die orine root ende dicke. ende van jongen jaren onder .30. Ende spise eet hi de welke siin voetsel es bi gewoenten. alse goet vleesch goet broot. ende dies gelike ende drinct goeden dranc alse goeden wiin. dit siin alle tekene dat hi es van bloede.²⁹

De sanguinicus is een jonge man met veel rood vlees en een zoete mond, die gewend is goed en duur te eten. De overdaad veroorzaakt zijn overmaat aan bloed, wat etterpuisten en afwijkende urine geeft. De figuur van de sanguinicus versmolt zo met de Galenische geneeskunde. De welvaart, die hem in de populaire temperamentenleer zo geliefd maakte, bleef in de medische teksten centraal staan.

Denken over evenwicht

De verschuiving naar viertallen en bloed veranderden de betekenis van het evenwicht in middeleeuwse humoraaltheorieën. In de temperamentenleer was de Galenische voorkeur voor een absolute balans ingeruild voor een heldere hiërarchie van de sappen. Ook het medische denken over evenwichten veranderde in de late Middeleeuwen. Geleerde artsen hadden weinig belangstelling voor Galenus' ideale balans. De Galenische terminologie van precies gelijke hoeveelheden, van een absoluut juist evenwicht verdween grotendeels. In plaats daarvan beschreven medici de lichamelijke balans in termen van maat, regel en verhouding. Deze terminologie nodigde uit om kwaliteiten en sappen in een hiërarchische verhouding te plaatsen, die aansloot bij de rangorde van de temperamentenleer.

Galenus' ideale evenwicht, waarin de vier kwaliteiten in absoluut gelijke verhoudingen aanwezig zijn, verloor zijn gewicht en zijn inhoud zelfs in de middeleeuwse academische geneeskunde. Artsen hielden zich bezig met alle mensen, niet met de beste. Dat volgens Galenus iedere arts moest beginnen met een studie van het perfecte evenwicht werd gemakkelijk vergeten. Een opmerking van Gentile da Foligno toont hoever de ideale balans van geleerde medici afstond. Hij stelde zich voor, dat Galenus' beste mens in getemperde regio's ver weg en lang geleden voorkwam: in de gebieden waar Galenus en Hippocrates zelf hadden gewoond.³⁰

Medici definieerden hun ideeën over evenwicht in debatten over het begrip gezondheid. Is een mens alleen gezond als hij het perfecte evenwicht tussen de vier kwaliteiten bezit, zoals Aristoteles meende, of is er een breder veld van evenwichten die de mens gezond maken? Galenus stond het laatste voor – alleen de beste mens is volgens hem perfect gebalanceerd. Overige stervelingen zijn gezond als zij een menging bezitten, waarmee zij hun normale functies naar tevredenheid kunnen uitoefenen. De meeste laatmiddeleeuwse medici volgden zijn oordeel. De Italiaanse medicus Pietro Torrigiano de' Torrigiani († ca. 1320) zette uiteen dat geneeskunde alleen nog zieke lichamen zou kennen bij Aristoteles' absolute definitie van gezondheid. Dat was absurd, en daarom definieerde hij gezondheid als de

²⁹ E.C. van Leersum (ed.), *De "Cyrrurgie" van meester Jan Yperman. Naar de handschriften van Brussel, Cambridge, Gent en Londen* (Leiden 1912) 61-62.

³⁰ 'Amplius, reperuntur talia corpora in regionibus temperatis, sicut in regionibus Hippocratis et Galeni fuit...' Geciteerd in: Ottoson, *Scholastic Medicine*, 164.

toestand waarin geen functies gestoord zijn.³¹ Gentile da Foligno gaf de voortdurende veranderingen in het lichaam van gezonde mensen als reden voor een bredere definitie van gezondheid. Als gezondheid maar in één evenwicht aanwezig zou zijn, zou men hooguit gezonde momenten mee kunnen maken.³²

De voorkeur voor de menging gerelateerd aan functie kon de positie van de gezonde sanguinicus versterken. Als Galenus' ideale evenwicht feitelijk alleen theoretische waarde had, kwam er meer ruimte voor de relatieve gezondheid van bloed. Pietro d'Abano (†1315) toonde in zijn *Conciliator* hoe sanguinicus en ideaal evenwicht zich tot elkaar verhouden in de glijdende schaal van beste mens, via gezondheid naar ziekte. Hij stelde verschillende gezondheden voor in een cirkeldiagram. Centraal staat de absoluut evenwichtige *complexio*, daarna verschillende graden van gezondheid 'naar rechtmatigheid', en vervolgens de vier tweevoudige onevenwichten, aangeduid met de corresponderende humoren. De gezondste van de vier is de *complexio sanguinea*, de ongezondeste de *complexio melancholica*.³³

De verhouding van kwaliteiten of sappen is voor een aan functie gerelateerde menging veel minder vast voorgeschreven dan voor Galenus' ideale menging. Waar Galenus voortdurend de menging van vier gelijke hoeveelheden kwaliteiten in het menselijk lichaam benadrukte, spraken laatmiddeleeuwse artsen in het vage over 'juiste verhoudingen'. Avicenna beschreef een dergelijk evenwicht als volgt: 'Men spreekt van een evenwichtig temperament wanneer de vier eigenschappen samen vertegenwoordigd zijn. Ze zijn aanwezig in de mens volgens zekere verhoudingen die tot regel en maat dienen.'³⁴

'Regel' en 'maat' vervingen Galenus' idee van de ideale balans. Hoe de verhoudingen tussen de sappen of kwaliteiten precies zijn, lieten middeleeuwse medici in het midden. Zeker mogen de sappen of kwaliteiten hun maat niet te buiten gaan voor een goed evenwicht, en ook moeten zij binnen natuurlijke banen blijven.³⁵ Maar hoe die maat is, of welke grenzen de natuurlijke banen omvatten? Door deze onduidelijkheid kon het absolute gelijkheidsprincipe van Galenus plaatsmaken voor een evenwicht dat bepaald wordt door de juiste krachtsverhoudingen, waarin ieder sap zijn plaats kent. Sappen die hun plaats kennen werden gemakkelijk een metafoor voor menselijke verhoudingen. Een hiërarchie als van de temperamentenleer kwam zo de medische teksten binnen. Een voorbeeld van de

³¹ '...sed dicamus etiam illa esse sana, quae sensibilibus non habent operationes laesas. Si enim non ita diceremus, tunc scientia medicinae esset de corporibus semper aegris, quod esset absurdum et contra diffinitionem medicinae.' Geciteerd in: Ottoson, *Scholastic Medicine*, 163.

³² 'Ad rationes dicendum quod sanitas optima et punctualis et permanens non reperitur, quia semper homo variatur, sed lata reperitur, quocumque enim instanti concessio quod aliqua operatio fit in puncto optimalis, statim sit permutatio et non durat.' Geciteerd in: Ottoson, *Scholastic Medicine*, 165.

³³ Ottoson, *Scholastic Medicine*, 148.

³⁴ Avicenna, Reyners (ed.), *Leerdicht* 38,39.

³⁵ In twee Salernitaanse teksten kwam dit duidelijk naar voren. De auteur van de tekst *De aegritudinem curatione* stelde dat de humoren voor een gematigd, gezond evenwicht hun juiste maat moesten houden en hun natuurlijke banen niet te buiten mochten gaan: 'Et quatuor vero humoribus humanam constituitur corpus, et secundum eorum alterationes immutantur. Si quidem corpus in moderantia et sanitate constitit quamdiu humores in eo contenti secundum modum se habent et non excedunt naturalem cursum.' Ook in de tekst *De quatuor humoribus* mochten de sappen voor een gezonde, eeuwigdurende balans hun juiste maat niet overschrijden: 'Quatuor humores sunt in humano corpore, idest sanguis, phlegma, cholera rubra, cholera nigra. Hi humores sunt commixti, quibus, si mensuram non excesserint, perpetua sanitas est hominibus.' Geciteerd in: Ottoson, *Scholastic Medicine* 157.

krachtsverhouding der sappen is de zeer originele humoraaltheorie van Hildegard van Bingen (†1179) in haar werk *Causae et curae*, hier geciteerd in Engelse vertaling:

The Humors.

There are four humours. The two dominating ones are named phlegm, and the two that come after them are named slime. (...) The stronger humors surpass the weaker because of their excess, and the weaker humors have a moderating influence on this excess by their weakness. A person in such a state finds himself in peace. However, whenever any humor increases beyond its proper amount, the person is in danger. (...) If such a slime spreads out excessively in a person, his remaining humors cannot remain in peace... (...) If the dry humor is stronger in a certain person than the moist, or the moist humor than the foamy and the lukewarm, than the dry phlegm is like a lady and the moist like a servant, and the foamy and lukewarm ones are like two smaller slimy servants standing in the background.³⁶

Hildegard achtte overheersende sappen noodzakelijk voor een gezond lichaam, terwijl zwakkere sappen door hun zwakte de sterkere zouden matigen. Als zwakkere sappen te sterk worden, breekt er een heilloze strijd uit in het lichaam. De auteur vergeleek de strijdende sappen met de verhoudingen tussen mensen. Zij noemde het sterkste sap een dame, het één na sterkste een dienaar en de zwakste onderdienaren.

Ook in de academische geneeskunde zijn er voorbeelden van kwaliteiten die hun plaats moesten kennen. Ze kwamen naar voren in vergelijkingen tussen het lichaam en de maatschappij. De verbor-gen hiërarchie van het evenwicht naar regel en naar maat kon expliciet worden dankzij de relaties tus-sen mensen. Torrigiano vergeleek de juiste verhouding van de kwaliteiten – een frase die in de frag-menten hierboven telkens herhaald wordt – met de hiërarchische verhoudingen in een Italiaanse stad-staat. Hij had daarbij het lichamelijke evenwicht voor ogen, waarin de functies de mate van gezondheid bepalen. Burgers verhouden zich tot elkaar in aanzien, zo meende Torrigiano, zoals zij zich tot elkaar verhouden in hun middelen om eer te verwerven. Wie meer aanzien heeft dan anderen, hoort dat in een rechtvaardige stadstaat te baseren op een overmaat aan middelen tot eer. Precies zo verhouden de verschillende kwaliteiten zich tot elkaar in het menselijk lichaam, al naar gelang van de functies die het lichaam uit zal voeren.³⁷ Torrigiano spon de vergelijking verder uit om de idee van ziekte te verduide-lijken. De verhoudingen tussen de burgers van de stadstaat raken verstoord, wanneer gelijken in aan-zien ongelijk zijn in middelen tot eer, of wanneer ongelijken in aanzien gelijk zijn in middelen tot eer. Dan zullen er gevechten en beschuldigingen ontstaan. Op dezelfde manier kan het lichaam ziek en vermoeid raken, als de complexio niet in verhouding staat tot de functies van het lichaam. Een com-

³⁶ Geciteerd in: J. Radden (ed.), *The Nature of Melancholy: From Aristotle to Kristeva* (Oxford 2000) 82. Helaas was geen Latijnse editie van *Causae et curae* beschikbaar.

³⁷ 'Sicut ergo ciues se habent adinuicem in dignitate, ita se habent ad mensuram honoris, et quantum superat unus alium in dignitate, per iustitiam stare debet in mensura honoris est, ergo iustum de honore, quod adaequetur dig-nitati cuiuslibet. Similiter calidum, frigidum, humidum, et siccum, quae sunt in complexione hominis, aliquater se habent ad opus eius...' Geciteerd in: Ottoson, *Scholastic Medicine*, 151.

plexio waarin minder of juist meer van de benodigde kwaliteiten aanwezig zijn, kan zeker niet recht-vaardig genoemd worden.³⁸

Torrighiano's tekst bracht alle hierboven genoemde elementen samen. Door de nadruk op het aan functie gerelateerde evenwicht kon hij Galenus' exacte balans loslaten. Hij sprak van verhouding en maat. Dankzij de vergelijking met de menselijke verhoudingen in de stadstaat wordt duidelijk, hoezeer deze verhouding en maat zwanger waren van hiërarchie – een hiërarchie die in de temperamentenleer glashelder was.

Conclusie

Humoraaltheorieën in de late Middeleeuwen weerspiegelden een intens verlangen naar een vreedzame, stabiele samenleving. In hun preoccupaties, woordkeus en vergelijkingen klonk de overtuiging dat men deze samenleving alleen kan bereiken met een stabiele, rechtvaardige hiërarchie. De mens zag men als een onafscheidbaar deel van een vlechtwerk van relaties.

De beste mens van de temperamentenleer is de vreedzame, vrijgeveige machthebber, die een goe-de kans biedt op een rustig en welvarend bewind. Hij is door zijn gehele karakter en verschijning voorbestemd om de relaties met de mensen om hem heen te bestendigen. Knap, goedlachs, graag pra-tend en zingend wordt hij het middelpunt van ieder gezelschap. Zijn rijkdom deelt hij met iedereen. Zoals hij liefde opwekt in zijn vrienden en onderdanen, zo wekt hij liefde op in vrouwen. De sanguini-cus is dan ook zeer bedreven in het onderhouden van intermenselijke relaties met een meer vleselijk karakter.

In dezelfde temperamentenleer is de melancholicus de slechtste mens. Hij is in alles de tegenpool van de sanguinicus en onttrekt zich aan het vlechtwerk van de samenleving. Zelfs de banden met familie en vrienden houdt hij maar met moeite in stand door zijn wantrouwige, sombere, jaloerse en gierige aard. Met zijn schraalheid en zijn vieze, lelijke uiterlijk stoot hij anderen af. Hij houdt zich liever met boeken bezig dan met mensen.

De gezonde mens van de laatmiddeleeuwse geleerde geneeskunde bezit sappen en kwaliteiten die zich geruisloos in een hiërarchie voegen. De kans op strijd en onrust – ziekte – is dan minimaal. Ge-leerde medici lieten Galenus' fascinatie voor de allerbeste mens los en verschoven daarmee hun gehele interpretatie van zijn humoraaltheorie. Hun complexioleer ontwikkelden zij in een ingewikkelde inter-actie met de populaire temperamentenleer. Galenus' negen *complexiones* wisselden zij in de praktijk van het medisch denken in voor de vier sappen van het *vulgus*. Allerlei noties van hiërarchie en mensenty-pen drongen zo hun geleerde teksten binnen. Galenus' enige, ideale verhouding van kwaliteiten ne-geerden zij zoveel mogelijk. De academische artsen interesseerden zich veel meer voor de regel en de maat, voor ongedefinieerde gezonde verhoudingen van kwaliteiten en sappen. De mens met een der-gelijke menging kan zijn functies goed uitoefenen. De complexioleer weerspiegelde zo het ideaal van de vreedzame, stabiele samenleving. Als ieder zijn plaats kent en zijn taken naar tevredenheid uitvoert, bereikt men de ideale maatschappij. De ideale mens lieten de artsen voor wat hij was.

³⁸ 'Et sicut inter ciues, quando aequales in dignitate inaequaliter, aut inaequales aequaliter honore participant, fiunt pugnae et accusationes, sic in complexione, quando non secundum quod conuenit operi, fuerit facta complexio et aequatio, fiunt languores et morbi, quae quidem complexio dicitur inaequalis ab iniustitiam, ex causa habendi plus vel minus de calido et frigido, humido vel sicco quam sit humanis operibus opportunum.' Geciteerd in: Ottoson, *Scholastic Medicine*, 151.

Grote veranderingen en 'klein' leed

De overgang van Ancien Régime naar Bataafs bestuur in Oosterhout, 1793-1801¹

• Matthijs Braat

In 1908, nu precies 95 jaar geleden, verscheen het werk *De Bataafsche Republiek* van de bekende Nederlandse historicus Herman Theodoor Colenbrander (1871-1945).² Hoewel op de wetenschappelijke methoden van deze grondlegger van de reeks Rijks Geschiedkundige Publicatiën (RGP) veel kritiek te leveren is, kan Colenbrander als een van de eersten beschouwd worden die aandacht besteedde aan de patriottenbeweging en het ontstaan van de Bataafse Republiek. Sinds het begin van de vorige eeuw is door verschillende vooraanstaande historici over de politieke onrust aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw gepubliceerd. Zo verschenen er werken over de patriottenbeweging en de Bataafse Republiek van de historici Geyl, De Wit en Schama.³ In deze werken ligt steeds het accent op de politieke veranderingen op nationaal niveau. Aan de ontwikkelingen op lokaal niveau voor, tijdens en kort na de Bataafse omwenteling van 1795 wordt nauwelijks aandacht besteed. Toch waren de gevolgen van de grote politieke veranderingen in de Republiek niet alleen in Den Haag merkbaar. Dorpen en steden overal in de Noordelijke Nederlanden werden steeds opnieuw met veranderingen geconfronteerd. Regelmatig veroorzaakten de veranderingen lokaal veel 'klein' leed. Pas de laatste decennia is er meer belangstelling gekomen voor de politieke ontwikkelingen op plaatselijk niveau.⁴ Deze ontwikkelingen zijn dan ook zeker het bestuderen waard. In dit artikel zal de aandacht uitgaan naar de gebeurtenissen in de periode 1793-1801 in het West-Brabantse Oosterhout.

Het dorp Oosterhout in het Land van Breda telde omstreeks 1800 zo'n 5.000 inwoners en was in die tijd een van de grootste dorpen van Brabant. Oosterhout werd in de achttiende eeuw bestuurd door een college van drossaard en schepenen van acht personen. De dorpsbestuurders werden benoemd door de Nassause Domeinraad in Den Haag en behoorden tot welgestelde calvinistische families. De overwegend katholieke Oosterhoutse bevolking had nauwelijks zeggenschap in het bestuur. Op grond van het Reglement op de Politieke Reformatie uit de zeventiende eeuw was de uitoefening van openbare ambten door katholieken namelijk niet toegestaan. Pas tijdens de Bataafse omwenteling aan het einde van de achttiende eeuw kwam hierin enige verandering. In deze bijdrage zal een antwoord gegeven worden op de vraag hoe de overgang van het Ancien Régime naar Bataafs bestuur in

Oosterhout verliep. Na een inleidende uiteenzetting over de politieke ontwikkelingen in de (Bataafse) Republiek zal eerst aandacht worden besteed aan de momenten waarop er in Oosterhout in de periode 1793-1801 machtswisselingen hebben plaatsgevonden. Vervolgens zullen de gevolgen van deze machtswisselingen voor het functioneren van het dorpsbestuur aan de orde komen.

De dorpen Oosterhout, Dongen, Terheijden en Teteringen in het Land van Breda omstreeks 1750. Bron: Th.E. van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda: Behefzende de Oudheid van het Graafschap Strijen, deszelfs eerste bewoonderen, en oude gestalte, met een historisch verhaal van het leven der Graven van Strijen, en daar op gevolgte Heeren van Breda; mitsgaders de opkomst en eerste beginselen der stadt Breda, deszelfs benaming, eerste omwalling, en verdere vergrootingen en versterkingen, met de voornaemste, zoo wereldlycke als geestelycke gebouwen, de wyze der regeering, boogbeden, voorrechten, enz. alsmede eene naeukeurige en beknopte beschrijving van het Landt van Breda, deszelfs Dorpen, Vrybeden en Heerlykbeden, met der zelve oudheden, regeeringen, aanhangzelen en gemeene gebouwen: nyt veele oude en nieuwe schryvers byeen verzamelt, en met een aanmerckelycke getal van tans nog onuytgegevene echte stucken, brieven, enz.*, fasc. uitgave van: 's-Gravenhage, Jacobus van den Kieboom, 1744 (Den Haag 1978).

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn ongepubliceerde doctoraalscriptie politieke geschiedenis: De wisseling van de macht. Een onderzoek naar de overgang van Ancien Régime naar Bataafs bestuur in Oosterhout, 1793-1801 (Nijmegen 2003).

² H.T. Colenbrander, *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908).

³ P. Geyl, *De patriottenbeweging, 1780-1787* (Amsterdam 1947); C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848: kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965); S. Schama, *Patriots and liberators, revolution in the Netherlands 1780-1813* (Londen 1977).

⁴ E.O.G. Haitsma Mulier, 'De geschiedschrijving over de patriottentijd en de Bataafse tijd', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) 206-227, 352-355.

De Republiek wordt Bataafs

De zeventiende eeuw staat in de Nederlandse geschiedenis bekend als de 'Gouden Eeuw'. In deze periode was de Republiek der Verenigde Nederlanden op allerlei gebieden zeer vooraanstaand in Europa. Kunsten en wetenschappen vierden hoogtij en dankzij de successen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie bloeide de economie van de Noordelijke Nederlanden als nooit tevoren. Vanaf het begin van de achttiende eeuw raakte de Republiek geleidelijk aan in verval. Omstreeks 1720 verloor de Republiek haar economische voorsprong op de omringende landen en werden belangrijke industrieën getroffen door ernstige crises.⁵ De relatief grote welvaart, die in de zeventiende eeuw ontstaan was, nam hierdoor in een behoorlijk tempo af. In dezelfde periode nam de kritiek op het bestuursstelsel toe. Sinds haar ontstaan tijdens de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw werd de Republiek bestuurd door een gesloten regentenklasse. Politieke ambten werden verdeeld volgens een ingewikkeld en ondoorzichtig systeem en waren slechts toegankelijk voor een kleine groep.⁶ Onder invloed van de Verlichting, waarin begrippen als volkssoevereiniteit en gelijkberechtiging een belangrijke plaats innamen, hoopten velen in de achttiende eeuw dat de regentenheerschappij zou verdwijnen en nieuwe groepen zouden kunnen gaan deelnemen aan het bestuur.⁷ Ondanks toenemende kritiek bleef de bestuursinrichting tijdens het stadhouderschap van Willem IV en Willem V ongewijzigd. Lange tijd had dit echter geen ingrijpende gevolgen voor het functioneren van de Republiek.

Dat veranderde na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Uit onvrede over deze oorlog en de slechte economische en politieke situatie ontstonden vanaf 1780 overal in de Republiek patriottenbewegingen. Patriotten streefden naar het herstel van de internationale positie van de Republiek, medezeggenschap van burgers in het lokale bestuur en het herstel van oude morele waarden.⁸ Zij waren afkomstig uit alle klassen in de samenleving. Hoewel de patriotten onderling sterk van mening verschilden over de vraag hoe het begrip volkssoevereiniteit een plaats moest krijgen binnen het politieke bestel van de Republiek, slaagden zij er vanaf 1785 in op verschillende plaatsen de macht van lokale regenten over te nemen en hun ideeën in de praktijk te brengen. Doordat de stadhouder niet bij machte bleek de opmars van de patriotten te stoppen, kwam het voortbestaan van de Republiek ernstig in gevaar. Door militair ingrijpen van koning Frederik Willem II van Pruisen werd de wankelende Oranjeheerschappij echter van de ondergang gered. Omdat prinses Wilhelmina, de echtgenote van de stadhouder en zuster van Frederik Willem II, bij Goejanverwellesluis beledigd zou zijn door patriotten, trok het Pruisische leger in september 1787 de Republiek binnen.⁹ Zonder veel problemen werden de Nederlandse gewesten heroverd op de patriotten. In oktober 1787 gaf de laatste patriotse stad zich over en was de macht van stadhouder Willem V in de gehele Republiek hersteld.¹⁰

⁵ Schama, *Patriots and liberators*, 26; J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness, and fall 1477-1806* (Oxford 1995) 1130-1131.

⁶ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 18.

⁷ Schama, *Patriots and liberators*, 53-54.

⁸ J. Roegiers en N.C.F. van Sas, 'Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 1995) 219-251, aldaar 221.

⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 1113-1114.

¹⁰ C.H.E. de Wit, 'Oud en Modern. De Republiek 1780-1795', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden IX* (1980) 113-125, aldaar 117.

Het herstel van de rust zou van korte duur blijken. Enkele jaren na de Franse Revolutie van 1789, waarbij de burgerij aldaar de macht in handen kreeg, brak opnieuw een buitengewoon onrustige periode aan. Na de gewelddadige dood van de Franse koning Lodewijk XVI begin 1793 raakte de Republiek – evenals een groot aantal andere Europese landen – in oorlog met Frankrijk.¹¹ Korte tijd na de oorlogsverklaring door Frankrijk op 1 februari trokken revolutionaire troepen onder leiding van generaal Charles Dumouriez de grenzen van de Republiek over. Binnen enkele weken werden een groot aantal dorpen en niet versterkte steden in het westen van Staats Brabant door de Fransen ingenomen. In Breda werd het oude bestuur zelfs vervangen door een democratisch verkozen stadsbestuur.¹² Als snel stagneerde de Franse opmars echter. Als gevolg van een harde westerstorm slaagde Dumouriez er niet in het Hollands Diep over te steken en door te stoten naar het hart van Holland. In de Zuidelijke Nederlanden raakten de Franse troepen ondertussen ernstig in de problemen door Oostenrijkse pogingen dit gebied te heroveren. Op 18 maart 1793 werden de Fransen bij Neerwinden vernietigend verslagen. Zij waren daarop genoodzaakt zich uit de Republiek en een groot deel van de Zuidelijke Nederlanden terug te trekken. Aan de bezetting van Nederlands grondgebied door de Franse legers kwam zo in april 1793 al na zeven weken een einde.¹³

Opnieuw bleek de terugkeer van de rust in de Republiek slechts tijdelijk. Nadat de Fransen in de zomer van 1794 de Zuidelijke Nederlanden heroverd hadden, vielen zij onder leiding van generaal Pichegru opnieuw de Republiek binnen. Deze generaal had duidelijk meer succes dan Dumouriez. Doordat de weersgesteldheid de Fransen deze keer wel gunstig gezind was, slaagden zij er begin januari 1795 in de grote rivieren die het hart van de Republiek moesten beschermen over te steken. Dankzij deze succesvolle oversteek en hulp van de patriotten raakte de Franse opmars in een stroomversnelling. De stadhouderlijke troepen bleken niet in staat de Franse legers tegen te houden en op steeds meer plaatsen werd de macht zonder veel problemen overgenomen door patriotten en Fransgezinden. Half januari 1795 werd besloten de strijd te staken en vertrok de stadhouderlijke familie in ballingschap naar Engeland. Hiermee kwam feitelijk een einde aan de Republiek. Het zou echter nog tot 16 mei duren tot er officieel vrede werd gesloten en de Bataafse Republiek – de opvolger van de Republiek der Verenigde Nederlanden – als onafhankelijke staat werd erkend.¹⁴

De omwenteling in de noordelijke Nederlanden in 1795 veroorzaakte een buitengewoon chaotische politieke situatie.¹⁵ Veel ervaren bestuurders waren tijdens de omwenteling gevlucht en vervangen door veelal onervaren 'provisionele representanten van het volk'. Zowel op plaatselijk als op gewestelijk en nationaal niveau was van een duidelijk leiderschap geen sprake. Om de bestuurlijke chaos de baas te worden werd besloten zo snel mogelijk een Nationale Vergadering te houden.¹⁶ Nog voor deze vergadering plaatsvond bleek hoe groot de verschillen waren tussen de patriotten uit verschillende Nederlandse gewesten. Evenals in de jaren tachtig verschilden zij van mening over de uitwerking van

¹¹ Ibidem, 125.

¹² V.A.M. Beermann en J.L.M. de Lepper, 'De lotgevallen van de stad', in: V.A.M. Beermann (red.), *Geschiedenis van Breda 2: 1568-1795, aspecten van de stedelijke historie* (Schiedam 1977) 1-86, aldaar 84.

¹³ J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, 'Ter inleiding: een onbekend gebleven revolutie', in: Idem, *Dansen rond de vrijheidsboom: revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993) 9.

¹⁴ Schama, *Patriots and liberators*, 207.

¹⁵ Ibidem, 223.

¹⁶ C.H.E. de Wit, 'De Noordelijke Nederlanden in de Bataafse en de Franse Tijd 1795-1813', in: D.P. Blok, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden XI* (1983) 158-186, aldaar 161.

het begrip volkssoevereiniteit.¹⁷ Aristocratische patriotten vonden dat de Bataafse Republiek een federaal karakter zou moeten krijgen. Democratische patriotten waren van mening dat de soevereiniteit in handen zou moeten zijn van een door het volk gekozen Nationale Conventie. Volgens hen zou het nieuwe staatsbestel dus geen federalistisch maar een unitarisch karakter moeten hebben. Op 1 maart 1796 begon de eerste Nationale Vergadering. Deze vergadering kreeg als belangrijkste taak het ontwerpen van een grondwet voor de Bataafse Republiek. Ook nu staken de meningsverschillen tussen aristocratische federalisten en democratische unitarissen echter weer de kop op. Aangezien de grondwetcommissie voor het grootste deel uit federalisten bestond, werd in november 1796 een staatsregeling met een sterk federalistisch karakter gepresenteerd.¹⁸ Ondanks hevig verzet van de unitarissen in de Nationale Vergadering werd dit ontwerp in augustus 1797 in vrijwel ongewijzigde vorm voorgelegd aan de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking. Het ontwerp werd echter door een duidelijke meerderheid verworpen.¹⁹

Na de afwijzing van de ontwerp-grondwet door de Nederlandse kiezers moest weer van voren af aan begonnen worden. Opnieuw leken de kansen op een unitarische grondwet klein. De verhoudingen in de tweede Nationale Vergadering waren nauwelijks anders dan in de eerste en de federalisten vormden samen met de gematigde moderaten nog steeds een meerderheid.²⁰ Als gevolg van de politieke ontwikkelingen in Frankrijk keerden de kansen voor de unitarissen echter. Vanaf september 1797 ging de Franse regering zich namelijk inspannen voor de totstandkoming van een unitarische grondwet voor de Bataafse Republiek. Nadat pogingen tot samenwerking met de moderaten mislukt waren, ging de Franse regering in zee met de unitarissen. Op 22 januari 1798 werd door unitarissen met steun van de Fransen een staatsgreep gepleegd. De nieuwe machthebbers namen radicale maatregelen.²¹ Tegenstanders van een unitarische grondwet werden uit de Nationale Vergadering geweerd en in een aantal gevallen zelfs gevangen gezet. Verder werd een Uitvoerend Bewind benoemd als voorlopige regering en werd voor de derde maal een grondwetcommissie ingesteld. De ontwerp-grondwet die door deze commissie werd ontwikkeld, was vanzelfsprekend gebaseerd op het principe van de uniteit. Zo was er sprake van een Vertegenwoordigend Lichaam dat gekozen zou worden door de Nederlandse kiezers en werd de oude gewestelijke structuur van de Republiek doorbroken. Opnieuw werd een volksraadpleging gehouden over de ontwerp-grondwet. Deze keer sprak een duidelijke meerderheid zich uit vóór het ontwerp.²² Eindelijk leken de problemen in de Bataafse Republiek opgelost te zijn.

Al snel bleek echter dat dit slechts schijn was. In juni 1798 werd namelijk voor de tweede keer in de korte geschiedenis van de Bataafse Republiek een staatsgreep gepleegd. Ditmaal werd de macht overgenomen door moderaten die ontevreden waren over de vorderingen die tot dan toe gemaakt waren bij de uitvoering van de bepalingen in de grondwet die op 23 april was goedgekeurd. De moderaten organiseerden verkiezingen voor het Vertegenwoordigend Lichaam en stelden een nieuw Uitvoerend Bewind aan. Dit Bewind begon met de uitvoering van de bepalingen uit de grondwet en de ontwikkeling van wetgeving met geldigheid voor de gehele Bataafse Republiek. In de periode 1798-1801 werden door het Vertegenwoordigend Lichaam onder andere wetten aangenomen die het armbestuur

¹⁷ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 115-116.

¹⁸ De Wit, 'De Noordelijke Nederlanden', 168.

¹⁹ Schama, *Patriots and liberators*, 269.

²⁰ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 153.

²¹ Ibidem, 159.

²² De Wit, 'De Noordelijke Nederlanden', 171.

en het onderwijs regelden; tevens werd een begin gemaakt met de hervorming van het recht. Op veel andere terreinen gebeurde er echter weinig. Dit gaf opnieuw aanleiding tot onvrede, met name bij de leden van het Uitvoerend Bewind.

In 1801 stelden drie leden van het Uitvoerend Bewind, onder druk van Napoleon, een herziening voor van de grondwet uit 1798.²³ Zij wilden de macht van het Vertegenwoordigend Lichaam inperken, de oude grenzen van de gewesten herstellen en een Staatsbewind van twaalf leden instellen. Dit Staatsbewind zou geen verantwoording schuldig zijn aan het Vertegenwoordigend Lichaam. De herziening van de grondwet zou verder een verzoening met de aanhangers van de stadhouder mogelijk moeten maken. Zij waren sinds 1795 uitgesloten van bestuursfuncties. Het Vertegenwoordigend Lichaam ging echter niet akkoord met de aanpassingen in de staatsregeling. Met Franse steun werd daarom in september 1801 opnieuw een staatsgreep gepleegd. Vanaf dat moment oefende het Staatsbewind een autoritair gezag uit zonder controle van het Vertegenwoordigend Lichaam. De oude gewestelijke indeling werd door de nieuwe machthebbers hersteld en veel Oranjegezinde regenten keerden terug op de posten die zij eerder hadden moeten verlaten. Van een echte terugkeer naar de situatie van voor 1795 was echter geen sprake: de Republiek bleef een eenheidsstaat en de gewesten werden niet meer soeverein.

Machtswisselingen in Oosterhout

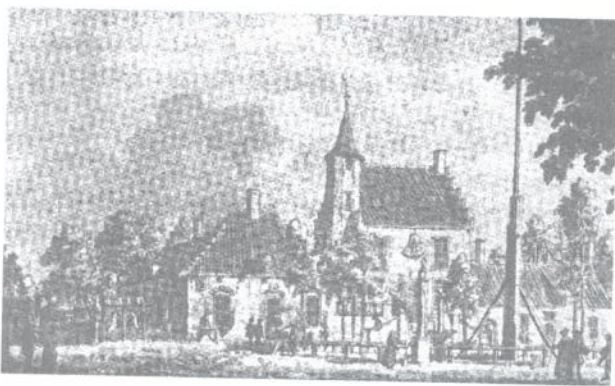
De politieke ontwikkelingen in de Nederlanden in de periode 1793-1801 zijn aan het Brabantse dorp Oosterhout zeker niet ongemerkt voorbijgegaan. Tijdens de Franse inval in 1793 is Oosterhout enkele weken door de Franse troepen bezet geweest. Waarschijnlijk werd het dorp kort voor de belegering van Breda eind februari ingenomen en is het begin april definitief door de Franse troepen verlaten. In het archief van het Oosterhoutse dorpsbestuur is helaas nauwelijks informatie over de Franse verovering in 1793 bewaard gebleven. Toch is de bezetting van het dorp zeker niet probleemloos verlopen. Uit onderzoek in het archief van de Nassause Domeinraad te Den Haag is gebleken dat met name de drossaard van Oosterhout, Johannes Simon Hallungius, een opmerkelijke rol gespeeld heeft.²⁴ Kort na de bezetting van de dorpen in de Baronie van Breda eisten de Franse troepen een lening van 100.000 gulden. Als grootste dorp in de Baronie moest Oosterhout een belangrijk deel van dit bedrag opbrengen. Drossaard Hallungius – een fanatiek aanhanger van de stadhouder – wist dit echter door een truc te voorkomen. Toen het bedrag op 18 maart in het Vrijheidshuis bijeengebracht was, werd de dorpskas door Hollandse huzaren en Pruisische jagers ontvreemd. Van een lening aan de Fransen kon nu geen sprake meer zijn. Hallungius betaalde de soldaten die de kas ontvreemd hadden dezelfde dag nog duizend gulden als beloning voor hun dapperheid. In de notulen en resolutieboeken van het dorpsbestuur is over deze truc van de drossaard niets vermeld. Wat er met het gestolen geld gebeurd is, is dan ook onbekend.

De komst van de Fransen in 1793 had geen gevolgen voor de samenstelling van het Oosterhoutse dorpsbestuur. De drossaard en schepenen die Oosterhout vóór de inval bestuurden bleven ook tijdens en na de bezetting op hun post. Dat was anders bij de tweede Franse inval in de nazomer van

²³ Ibidem, 174.

²⁴ J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande, "De bevrijding van het slaafsche juk." Bataven en Fransen in de Baronie en het Markiezaat, in: Idem, *Dansen rond de vrijheidsboom*, 151-172, aldaar 161-162.

1794. Bij de nadering van de Franse troepen ontvluchtten vijf bestuurders op 29 augustus het dorp.²⁵ Behalve drossaard Hallungius waren dit de schepenen Heijliger en de Vries, secretaris Tarée en ontvanger Van Motman. Waarschijnlijk verbleven zij voor enige tijd in de Hollandse stad Dordrecht.²⁶ Waarom de bestuurders Oosterhout verlieten is niet duidelijk. Wellicht vreesden zij Franse wraak voor de truc met de dorpskas in 1793. De datum van de vlucht is overigens wel eenvoudig te verklaren: op 29 augustus 1794 verlieten de troepen van de Republiek hun kampement ten zuiden van het dorp waardoor Oosterhout niet langer tegen de Fransen beschermd werd.²⁷

Het Vrijheidshuis omstreeks 1790.

Bron: C. Th. Lohmann, 'Het vrijheidshuis te Oosterhout', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"*, 6 (1953) 100-105, aldaar 102.

1794 werden acht tijdelijke bestuurders aangesteld; na het vertrek van nog twee schepenen op 7 september werd het aantal regenten ad-interim uitgebreid tot twaalf.²⁹

De twaalf regenten ad-interim en de twee overgebleven schepenen bestuurden Oosterhout van september 1794 tot maart 1795. In deze periode werd het dorpsbestuur twee keer gereorganiseerd. De eerste reorganisatie vond plaats op 20 september naar aanleiding van de komst van de Fransen in het dorp. Om beter aan de eisen van de Franse troepen te kunnen voldoen werd toen een duidelijke werkverdeling gemaakt.³⁰ In januari 1795 werd het dorpsbestuur voor een tweede maal gereorgani-

Enkele dagen na de vlucht van een belangrijk deel van het dorpsbestuur richtten twee Oosterhoutse burgers zich tot de Nassause Domeinraad met het verzoek maatregelen te nemen 'tegens de door 't vertrek van den drossaard en eenige scheepenen te ontstaane regeringsloosheid der gemelde vrijheid en tot maintien van 't bestuur der zaaken aldaar'.²⁸ De Nassause Domeinraad – van oudsher belast met de benoeming van de Oosterhoutse dorpsbestuurders – verleende daarop toestemming voor het aanstellen van een aantal regenten ad-interim die het dorpsbestuur zouden moeten waarnemen. Op 2 september

²⁵ Brief van het dorpsbestuur aan de agent van financiën van de Bataafse Republiek 18-03-1799, Regionaal Archief West Brabant Locatie Oosterhout (RAWBLO), Register van brieven en register uitgaand van de magistraat, 1798 – 08-06-1801, inv.nr. O.A.73, f.-.

²⁶ Brief van het dorpsbestuur aan (onbekend) 13-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f.12.

²⁷ J.A.A.M. Oomen, *Oosterhout van vroeger* (Raamsdonksveer 1982) 36.

²⁸ Extract notulen Nassause Domeinraad 02-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 1.

²⁹ Resolutie dorpsbestuur 02-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 2; Resolutie dorpsbestuur 07-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 4.

³⁰ Resolutie dorpsbestuur 20-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 15-16.

seerd, ditmaal in opdracht van de Fransen. De werkzaamheden werden nu verdeeld over vier 'departementen'. Deze departementen hielden zich respectievelijk bezig met de correspondentie tussen het dorpsbestuur en de Fransen, de inkwartiering van Franse soldaten, de afhandeling van Franse rekwisities en de dorpsadministratie.³¹

In de laatste maanden van 1794 werd het functioneren van het Oosterhoutse dorpsbestuur vrijwel geheel door de Franse rekwisities beheerst. Bijna dagelijks werden grote hoeveelheden voedsel, hooi, stro en haver opgeëist.³² Vanaf januari 1795, toen het grootste deel van de Franse troepen weggetrokken was naar de gewesten ten noorden van de grote rivieren, keerde de rust in Oosterhout geleidelijk aan terug en nam het aantal rekwisities af. Op 25 maart 1795 werden voor de eerste keer in de Oosterhoutse geschiedenis democratische verkiezingen gehouden voor het dorpsbestuur.³³ Zeven regenten ad-interim werden door de Oosterhoutse kiezers als dorpsbestuurder gekozen. De overige tijdelijke regenten en de twee schepenen die ook al vóór 1794 zitting hadden werden niet verkozen. Wel traden twee tot dan toe onbekende Oosterhouters toe. Op 26 april 1795 werd Willem Cornelis van Loon tijdens een tweede verkiezing tot drossaard gekozen.³⁴ Van minstens twee van de verkozen bestuurders is bekend dat zij katholiek waren.³⁵ De meeste nieuwe regenten waren duidelijk minder welgesteld dan hun gevluchte voorgangers.³⁶ In hoeverre actieve patriotten deel uitmaakten van het dorpsbestuur uit 1795 is onduidelijk. Van slechts één van de verkozenen is bekend dat hij een patriot was.³⁷ Voor zover bekend behoorden de dorpsbestuurders niet tot de leidende figuren van het Oosterhoutse burgergezelschap 'De burgerstand in rust, is heden onze lust'.³⁸

De meeste bestuurders die in 1795 door de Oosterhouters verkozen werden, bleven geruime tijd op hun post. Hoewel de dorpsbestuurders in januari 1797 aangaven dat zij als gevolg van 'grootte moeyelijkheden, veele haatelijkheden en injurien' na zo'n twee jaar 'de regeering moede' waren en 'buyten staat om dergelijke meer te verdraagen', bleven zij vrijwel allemaal in functie tot 27 maart 1798.³⁹ Op die dag, ongeveer twee maanden na de eerste staatsgreep in de Bataafse Republiek, ver-

³¹ Resolutie dorpsbestuur 03-01-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 86.

³² Resolutie dorpsbestuur 24-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 8; Resolutie dorpsbestuur 25-09-1794, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 10.

³³ Publicatie dorpsbestuur 07-04-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 166.

³⁴ Publicatie dorpsbestuur 29-04-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 185.

³⁵ M.W. van Boven en A.P. van Vliet, *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van Noord-Brabant in 1795* (Amsterdam 1993) 646, 673.

³⁶ Kohier van ingelanden Oostkwartier Oosterhout, RAWBLO, Kohier van alle ingelanden der Vrijheid Oosterhout mitsgaders van de huizen en landerijen hen toebehorende: Oostkwartier 1767-1803, inv.nr. O.A.175, f. 119, 287, 337, 389, 390; Kohier van ingelanden Westkwartier Oosterhout, RAWBLO, Kohier van alle ingelanden der Vrijheid Oosterhout mitsgaders van de huizen en landerijen hen toebehorende: Westkwartier 1767-1803, inv.nr. O.A.177, f. 239.

³⁷ A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs-Brabant: 14 september 1629 – 1 maart 1796* (Utrecht/Nijmegen 1953) 264.

³⁸ Idem, 163, 273.

³⁹ Brief van het dorpsbestuur aan de representanten van het volk van Bataafs Brabant 21-01-1797, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 461.

schenen twee afgevaardigden van het 'intermediair administrativ bestuur van het voormalig gewest van Bataavs Brabant' in de vergaderkamer van het Vrijheidshuis. Deze afgevaardigden reisden door heel Brabant om de dorpsbesturen te zuiveren van verdachte federalistische elementen. In Oosterhout eisten zij de reorganisatie van het dorpsbestuur en het aftreden van zes schepenen en drossaard Van Loon.⁴⁰ Slechts een van de schepenen, J.J. van Hal, behield zijn post. Van Loon mocht zijn functie blijven uitoefenen 'tot teijld en wijlen het intermediair bestuur daar in nader zal hebben voorzien'. De zes afgetreden schepenen werden onmiddellijk vervangen door evenveel nieuwe bestuurders. Over deze nieuwe municipaliteitsleden is helaas weinig bekend. Gezien de politieke ontwikkelingen in de Bataafse Republiek mag echter aangenomen worden dat zij tot een radicalere politieke stroming behoorden dan hun voorgangers.

De nieuwe dorpsbestuurders was slechts een kort verblijf op het regeringspluche gegund. Ook de staatsgreep van juni 1798, waarbij de moderaten de macht in handen kregen, bleef namelijk niet zonder gevolgen voor Oosterhout. Korte tijd na de staatsgreep, op 5 juli 1798, werden de in maart benoemde schepenen tijdens een extra vergadering van de municipaliteit door drossaard Van Loon uit hun posten ontzet. Vijf van de zes in maart ontslagen schepenen werden door de drossaard als 'nieuwe' dorpsbestuurders aangewezen. Slechts een van de oud-schepenen keerde niet terug in het college; hij werd vervangen door een van de regenten ad-interim uit de periode 1794-1795. De wijzigingen in het dorpsbestuur werden bekend gemaakt door middel van een publicatie waarin de Oosterhouters verzocht werd 'hen aangestelden te erkennen en in alles ten bevordering van orde, bloey en welvaart deezer gemeente van Oosterhout de behulpzaame hand te bieden en hunne resolutien stiptelijk te agtervolgen'.⁴¹

Drossaard Van Loon en de in juli 1798 opnieuw aangetreden schepenen bleven nog geruime tijd op hun post. Pas in 1802 zou de samenstelling van het dorpsbestuur opnieuw gewijzigd worden. Deze wijzigingen waren opnieuw het gevolg van de politieke ontwikkelingen in Den Haag. Na de derde machtsovername in de geschiedenis van de Bataafse Republiek in september 1801 keerden overal Oranjegezinde regenten terug op de posten die zij eerder hadden moeten verlaten. Ook in Oosterhout was dit het geval. Op 19 juni 1802 kwamen de schepenen en gezworenen in het Vrijheidshuis bijeen naar aanleiding van een resolutie van het staatsbewind.⁴² Volgens deze resolutie moest Willem Cornelis van Loon ontslagen worden als drossaard van Oosterhout en vervangen worden zijn voorganger, Johannes Simon Hallungius. De schepenen en gezworenen besloten aan deze opdracht van het staatsbewind te voldoen en Van Loon inderdaad te ontslaan. Als reden voor het ontslag werden later 'klagen tegens den drossaard van Oosterhout wegens pligtversuim in gem. zijnen post' genoemd.⁴³ Waar-

⁴⁰ Resolutie dorpsbestuur 27-03-1797, RAWBLO, Resolutiën Schout en Schepenen 06-07-1789 – 29-06-1804, inv.nr. O.A.47, f. 98v-99r.

⁴¹ Publicatie dorpsbestuur 05-07-1798, RAWBLO, Register van publicatiën, waarschuwingen en magistraats-resolutiën 20-09-1795 – 21-10-1810, inv.nr. O.A.66, f.-.

⁴² Resolutie dorpsbestuur 19-06-1802, RAWBLO, Resolutiën Schout en Schepenen 06-07-1789 – 29-06-1804, inv.nr. O.A.47, f. 242r.

⁴³ Brief van het dorpsbestuur aan (onbekend) 28-05-1803, RAWBLO, Register met afschriften van brieven en besluiten door departementale en andere besturen en autoriteiten en van de notulen der landsvergaderingen, 23-01-1800 – 18-02-1803, inv.nr. O.A.277, f.-.

schijnlijk is dit echter niet de werkelijke reden van zijn ontslag geweest, maar lag het streven naar verzoening met de aanhangers van de stadhouder hier aan ten grondslag.⁴⁴

Op 5 juli 1802 legde Hallungius de eed van trouw aan het staatsbewind af en werd hij – na een periode van bijna acht jaar – opnieuw als drossaard van Oosterhout aangesteld.⁴⁵ Ruim dertig jaar lang, tot zijn overlijden op 72-jarige leeftijd op 8 augustus 1832, zou Johannes Simon Hallungius als drossaard en burgemeester van Oosterhout de belangrijkste bestuurder blijven. Voor zijn trouw aan het vaderland en aan de Oranjes werd Hallungius onderscheiden met de Ridderorde van de Nederlandse Leeuw.⁴⁶ In april 1803 werd door het departementaal bestuur van Brabant ook een nieuw dorpsbestuur in Oosterhout aangesteld. Behalve zes zittende bestuurders werd ook Paulus de Bosson – eerder schepen tot 7 september 1794 – benoemd.⁴⁷ Zowel de dorpsbestuurders uit de periode voor de Bataafse omwenteling als de bestuurders uit later tijd betuigden officieel hun trouw aan de constitutie en hun onderwerping aan de wet.⁴⁸ De verzoening tussen Oranjegezinde bestuurders en de nieuwe Oosterhoutse regenten was daarmee definitief.

Verdwenen dorpspapieren

Op het eerste gezicht lijken de machtswisselingen in Oosterhout tussen 1793 en 1801 probleemloos te zijn verlopen. Het eerste democratische bestuur van Oosterhout, dat in maart 1795 verkozen werd, kreeg echter al direct na zijn aantreden te kampen met een lastig probleem dat was veroorzaakt door de onverwachte vlucht van het oude dorpsbestuur op 29 augustus 1794. Tijdens hun vlucht hadden de regenten namelijk alle 'boeken, reekeningen, registers, rollen en verdere papieren' uit de dorpssecretarie meegenomen en ondergebracht in Rotterdam 'ten huize van de bekende vrouw Van Oosterhouts commis. Dirk de Lange, zijnde de dogter van zeekere Van Straalen'.⁴⁹ Hierdoor was Oosterhout vrijwel onbestuurbaar geworden: doordat de belastingkohieren etc. ontbraken kon het nieuwe dorpsbestuur moeilijk uitmaken wie wegens armlastigheid van de belastingplicht ontheven kon worden en hoe hoog de aanslag voor de anderen moest zijn. Oosterhout raakte hierdoor in behoorlijke financiële problemen die ongetwijfeld heel wat 'klein leed' hebben veroorzaakt. Nadat de oorlog tussen de Republiek en Frankrijk in januari 1795 beëindigd was en er in Oosterhout op 25 maart verkiezingen voor het dorpsbestuur gehouden waren, ondernamen de regenten voor het eerst een poging om de dorpspapieren terug te krijgen. Op 11 april stuurden zij een brief naar Johannes Simon Hallungius – de gevluchte drossaard – waarin hem duidelijk gemaakt werd dat de papieren uit de secretarie eigendom van

⁴⁴ J.M.H. Broeders, Van diversiteit tot eenheid. De ontwikkeling van de bestuursinrichting der gemeenten Oosterhout, Raamsdonk, Terheijden en Teteringen 1795-1851 (ongepubliceerde scriptie; Oosterhout 1986) 35.

⁴⁵ Resolutie dorpsbestuur 05-07-1802, RAWBLO, Resolutiën Schout en Schepenen 06-07-1789 – 29-06-1804, inv.nr. O.A.47, f. 243r.

⁴⁶ F. de Looij, *Bij het graf van den Wel Edel Geboren Heer Johannes Simon Hallungius, in leven Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, Burgemeester van Oosterhout, Vrederegter en Houtvester in het 1^e Jagt-Distrikt der Provincie Noord-Brabant, en Schoolopziener van het 9^e Distrikt in genoemde provincie. Overleden te Oosterhout den 8. Augustus 1832* (Breda 1832) in: Knuttel Pamflettenverzameling Koninklijke Bibliotheek Den Haag, nr. 26909.

⁴⁷ Publicatie dorpsbestuur 20-04-1803, RAWBLO, Register van publicatiën, waarschuwingen en magistraats-resolutiën, 20-09-1795 – 21-10-1810, inv.nr. O.A.66, f.-.

⁴⁸ Register met handtekeningen van hen die trouw aan de constitutie en onderwerping aan de wet beloven, RAWBLO, register met handtekeningen uit 1801, inv.nr. O.A.273.

⁴⁹ Brief van het dorpsbestuur aan de Staten-Generaal te Den Haag 24-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 223-226.

alle Oosterhouters waren en dat het gemis ervan leidde tot 'merkelijk ongemak en ongerief van die en geene ingezetene en vreemde'. De regenten deden hem daarom het volgende verzoek:

Der halven is het verzoek van de municipaliteitsleden, die door de stem des volks tans de tegenwoordigers van de ingezetenen deeser Vrijheid zijn moeten, dat UWE gelieve te effectueren dat binnen agt of tien dagen alhier terug en op het Vrijheidshuys gebragt werden de van daar in den gepasseerden jaare weg gevoerde papieren, ten eynde de ingezetenen en andere wederom als voorheen zouden kunnen ligten en passeeren zodanige actens en contracten als zijlieden dagelijks koomen te verlangen.⁵⁰

Vier dagen nadat zij hun brief verstuurd hadden, ontvingen de dorpsbestuurders een reactie. In een brief van 15 april 1795 gaf Hallungius aan dat de reden om de papieren te verbergen niet langer bestond. Hij zou daarom de oud-secretaris, G.J. Tarée, de opdracht geven de dorpspapieren zo snel mogelijk te laten terugbezorgen op het Vrijheidshuis.⁵¹ Wat nu precies de reden was om de papieren weg te voeren en te verbergen, vermeldde Hallungius helaas niet. Wellicht verwachtte hij bij zijn vlucht eind augustus 1794 snel op zijn post te kunnen terugkeren en hoopte hij de papieren te op die wijze te beschermen tegen de Franse bezetter. Misschien ook wilde hij voorkomen dat de Fransen bewijzen van de truc met de dorpskas uit 1793 in handen zouden krijgen.

Ondanks de belofte van Hallungius werden de dorpspapieren niet op korte termijn terugbezorgd. In een brief aan de Staten-Generaal van 2 mei 1795 vermeldde de dorpsbestuurders 'alle de secretarij-papieren te vergeefs schriftelijk en mondeling [te] hebben gereclameerd'. Zij verzochten de Staten-Generaal daarom de gevluchte dorpsbestuurders te bevelen 'over te geeven alle zodanige dorpspapieren, als zijlieden van hier hebben vervoert of onder zig hebben'.⁵² De Staten-Generaal besloten aan dit verzoek te voldoen en gelastten de 'afgetreede amptenaaren om de dorpspapieren te stellen in handen van hunne successeuren'.⁵³

Of het bevel van de Staten-Generaal de gevluchte ambtenaren ooit bereikt heeft, is niet duidelijk. Zeker is wel dat de papieren op 15 mei nog niet terug waren in het Vrijheidshuis. Toen stuurde drossaard Van Loon namelijk opnieuw een brief aan Hallungius met het dringende verzoek de dorpspapieren terug te bezorgen. In zijn brief maakte Van Loon duidelijk dat hij van mening was dat het gehele vorige dorpsbestuur, en dus niet alleen secretaris Tarée, verantwoordelijk was voor de terugbezorging van de papieren. Verder gaf hij aan dat het gehele vorige dorpsbestuur verantwoordelijk gesteld zou worden voor eventuele nadelige gevolgen van de vermissing.⁵⁴ Een dag na het versturen van de brief, op 16 mei 1795, werd al door Hallungius op het schrijven van drossaard Van Loon gereageerd. Mede namens de oud-schepenen Paulus de Bosson en Simon Anthonie de Vries stuurde hij een kopie van een brief van oud-secretaris Tarée van 11 mei aan het

⁵⁰ Brief van het dorpsbestuur aan J.S. Hallungius 11-04-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 170.

⁵¹ Brief van J.S. Hallungius aan het dorpsbestuur 15-04-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 173.

⁵² Brief van het dorpsbestuur aan de Staten-Generaal in Den Haag 02-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 190-192.

⁵³ Extract notulen Staten-Generaal 16-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 227.

⁵⁴ Brief van het dorpsbestuur aan J.S. Hallungius 15-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 210.

dorpsbestuur. Hierin maakte Tarée – die in mei 1795 in Amsterdam verbleef – duidelijk dat hij als gevolg van zijn drukke werkzaamheden niet in staat was de stukken uit de dorpssecretarie 'eerder als in de volgende week' naar Oosterhout te laten brengen. Hij zegde wel toe zijn 'gesworen clerq Struijk' onmiddellijk naar het dorp te sturen 'ten eynde het secretarisamt weder als te voeren waar te nemen'.⁵⁵

Of de klerk inderdaad naar Oosterhout vertrokken is, is in de archieven niet vermeld. Het Oosterhoutse dorpsbestuur was in ieder geval niet tevreden met de toezeggingen van Hallungius en Tarée. Op 17 mei liet het bestuur in een brief aan Hallungius dan ook weten geen genoegen te nemen met de inhoud van hun brieven.⁵⁶ Op 24 mei richtten de bestuurders zich opnieuw tot de Staten-Generaal. Voor het eerst lieten zij zich toen negatief uit over hun voorgangers. Zo spraken zij over 'het verkwis-tend bestuur der eerdere regering'. Met betrekking tot de vermissing van de dorpspapieren meldden zij onder andere het volgende:

Ondertusschen worden aan ons de dorpspapieren onthouden, niet tegenstaande schriftelijke reclamatie bij herhaal daar omme gedaan en waar omtrent den gewezen drost Hallungius zich ammuseert met het ontwerpen van onvoldoende brieven die hij vervolgens kan goedvinden aan ons toe te zenden. (...) Wij meenen dat hij niet gedaan heeft alles, wat wij met reeden van hem mogen en moeten vergen, zoo lang hij niet heeft in onze magt gesteld alle de papieren die ter secretarie van Oosterhout bewaart geweest zijn.⁵⁷

Op 2 juni 1795 richtte het Oosterhoutse dorpsbestuur zich opnieuw rechtstreeks tot de gevluchte regenten. Deze keer bleef het niet bij een vriendelijk verzoek, maar sommeerden de bestuurders hun voorgangers de dorpspapieren binnen vier dagen terug te bezorgen. Zij kondigden aan anders 'gebruik [te] moeten maaken van dwangmiddelen, die wij liefst zagen voorgekomen'.⁵⁸

De dreiging met het gebruik van dwangmiddelen, zoals de gevangenneming van de oud-bestuurders, in de brief van 2 juni 1795 leek succes te hebben: na enkele dagen werd begonnen met het opstellen van een inventaris van het dorpsarchief en de teruggave van de papieren. Op 21 juni bleek echter dat sommige archiefstukken, onder andere het verpondingsboek, niet teruggegeven waren. Dit versterkt het eerder genoemde vermoeden dat de dorpspapieren werden weggevoerd om sporen van de truc met de dorpskas uit te wissen. Naar aanleiding van het achterhouden van sommige papieren richtte het dorpsbestuur zich op 28 juni voor de vierde maal schriftelijk tot de afgetreden ambtenaren. Men eiste 'binnen drie maal vier-en-twintig uren volledige overgifte van alle de dorps-papieren', anders zouden dwangmiddelen worden ingezet.⁵⁹ De dreiging met dwangmiddelen lijkt uiteindelijk succes te hebben gehad. Hoewel dit niet expliciet in de resolutieboeken vermeld werd, zijn

⁵⁵ Brief van J.S. Hallungius aan het dorpsbestuur 16-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 215.

⁵⁶ Brief van het dorpsbestuur aan J.S. Hallungius 17-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 216.

⁵⁷ Brief van het dorpsbestuur aan de Staten-Generaal te Den Haag 24-05-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 223.

⁵⁸ Brief van het dorpsbestuur aan J.S. Hallungius, S.A. de Vries en andere afgetreden ambtenaren 02-06-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 234.

⁵⁹ Brief van het dorpsbestuur aan S.A. de Vries en andere afgetreden ambtenaren 28-06-1795, RAWBLO, Register in tijden van oorlog 25-07-1794 – 17-10-1796, inv.nr. O.A.69, f. 274.

alle dorpspapieren waarschijnlijk eind juni of begin juli 1795 terugbezorgd. In het archief is vanaf toen namelijk niets meer over de vermissing van de papieren vermeld.

Een onwillige ontvanger

De zaak met betrekking tot de verdwenen dorpspapieren vormde niet het enige probleem voor het Oosterhoutse dorpsbestuur in de periode 1793-1801. Een tweede probleem betrof de financiële situatie van Oosterhout in het jaar 1794. Als gevolg van de vlucht van de ontvanger, Frederik Constantijn Gerrit van Motman, op 29 augustus van dat jaar, was het onmogelijk de rekening van 1794 af te sluiten. Ondanks pogingen van het dorpsbestuur Van Motman te dwingen openheid van zaken te geven bleef de oud-ontvanger weigeren inzage te geven in zijn administratie. Tevens liet hij na – ondanks een belofte daartoe – het door hem in 1794 verzamelde belastinggeld over te dragen. In een brief van 9 april 1798 maakten de dorpsbestuurders Van Motman duidelijk dat er wat hen betreft nu lang genoeg gewacht was: 'Wij verwagten dat U voor of op den 15 april aanstaande, ingevolge uw belofte zult voldoen, en ons niet gelijk de voorige regenten, met schoone belovtens zult in slaap wiegen'.⁶⁰ Zij verwezen hierbij naar hun voorgangers die na de eerste staatsgreep in maart 1798 ontslagen waren. Toen er op 15 april nog niet betaald was richtten de dorpsbestuurders zich tot de municipaliteit van Kampen, de plaats waar Frederik van Motman sinds december 1797 verbleef. De kern van deze brief luidde als volgt:

Wij neemen de vrijheid UL door deeze te verzoeken of u de goedheid zoude gelieven te hebben omme de inliggende missive ter hand te stellen aan een practizijn die UL best bekwaam zult oordeelen en de tegenswoordige orde van zaake is toegedaan ten eynde den burger F.C.G. van Motman als afgetreden ontvanger deezer gemeente tot voldoening van het slot zijner gedane reekening met gepaste middelen van regten te constringeeren.⁶¹

De brief had niet het gewenste effect. Ondanks het dringende verzoek aan de municipaliteit van Kampen slaagde ook het in maart 1798 aangetreden dorpsbestuur er niet in oud-ontvanger Van Motman tot een snelle betaling te dwingen. Na een langdurige briefwisseling werd pas op 4 mei 1799 het gehele bedrag aan het dorpsbestuur betaald.⁶² De Oosterhoutse bestuurders die zich hiervoor in 1798 hadden ingezet, waren toen al weer geruime tijd vervangen door hun voorgangers.

Slot

In de periode 1793-1801 voltrokken zich in de (Bataafse) Republiek vier machtswisselingen. De eerste vond plaats naar aanleiding van de tweede Franse inval in de Republiek in 1794. Begin 1795 maakten overal Oranjegezinde regenten plaats voor patriotten en Fransgezinden. Ongeveer drie jaar later, in maart 1798, was er opnieuw sprake van een machtswisseling. De macht kwam toen na een staatsgreep met Franse steun voor ongeveer drie maanden in handen van de unitarissen. In juli 1798 kwamen na

⁶⁰ Brief van het dorpsbestuur aan F.C.G. van Motman 09-04-1798, RAWBLO, Register van brieven en register uitgaand van de magistraat, 1798 – 08-06-1801, inv.nr. O.A.73, f.-.

⁶¹ Brief van het dorpsbestuur aan de municipaliteit van Kampen 24-04-1798, RAWBLO, Register van brieven en register uitgaand van de magistraat, 1798 – 08-06-1801, inv.nr. O.A.73, f.-.

⁶² Resolutie dorpsbestuur 04-05-1799, RAWBLO, Resolutiën Schout en Schepenen 06-07-1789 – 29-06-1804, inv.nr. O.A.47, f. 133r.

een tweede staatsgreep de moderaten op het regeringspluche. Zij bleven op hun post tot 1801 toen na de derde staatsgreep veel Oranjegezinde regenten terugkeerden.

Aan het Brabantse dorp Oosterhout is geen van de machtswisselingen tussen 1793 en 1801 ongemerkt voorbijgegaan. Op 29 augustus ontvluchtten vijf Oosterhoutse bestuurders het dorp uit angst voor de oprukkende Franse troepen. Zij werden vervangen door een aantal regenten ad-interim. De meeste van deze tijdelijke regenten bestuurden Oosterhout ook na de eerste democratische verkiezingen voor het dorpsbestuur in maart 1795. Na de eerste staatsgreep in de Bataafse Republiek begin 1798 werden de meeste van hen ontslagen en vervangen door Oosterhouters die waarschijnlijk tot een radicalere politieke stroming behoorden. De nieuwe bestuurders bleven echter niet lang op het pluche. Na een tweede staatsgreep in juni keerden begin juli de meeste in maart ontslagen bestuurders weer terug op hun post. Pas in 1802 veranderde de samenstelling van het dorpsbestuur opnieuw. De in 1795 democratisch verkozen drossaard werd toen vervangen door zijn Oranjegezinde voorganger.

Dat de machtswisselingen in de periode 1793-1801 in Oosterhout veel overlast hebben veroorzaakt, blijkt wel uit de conflicten met betrekking tot de dorpspapieren en de financiële administratie van het dorp. In het jaar 1795 heeft het dorpsbestuur zich maandenlang moeten inspannen om de in 1794 door de gevluchte dorpsbestuurders weggevoerde papieren uit de dorpssecretarie terug te krijgen. Pas na dreiging met het gebruik van dwangmiddelen werden de papieren eind juni of begin juli 1795 door de oud-bestuurders terugbezorgd. Het probleem met betrekking tot de dorpsfinanciën duurde toen nog voort. Pas in mei 1799 kwam een einde aan de onduidelijkheid met betrekking tot de financiële situatie van Oosterhout in 1794. Met de terugkeer van drossaard Hallungius in 1802 behoorde de bestuurlijke onrust echter voor lange tijd tot het verleden. Hallungius zou ruim dertig jaar als drossaard en eerste burgemeester de belangrijkste Oosterhoutse bestuurder blijven.

De chicanes van de in augustus 1794 gevluchte dorpsregenten lijken voornamelijk te zijn ingegeven door hun angst voor represailles vanwege de 'verdwintruc' van de dorpskas in maart 1793. Aan gezien de Oosterhoutse bevolking hierdoor een forse financiële aderlating bespaard bleef, zal dit door de dorpingen ook later echter niet als een afkeurenswaardige daad zijn beschouwd. De weigering van de oud-regenten om na de verkiezingen van maart 1795 de dorpspapieren terug te geven kan niet anders dan als sabotage worden aangemerkt. De oud-regenten lieten eigenbelang prevaleren boven de publieke zaak. Het gevolg hiervan was dat Oosterhout bijna onbestuurbaar werd. Dat heeft ongetwijfeld heel wat 'klein' leed veroorzaakt. Opmerkelijk is wel dat dit de positie van oud-drossaard Hallungius (die toch als de grootste boosdoener mag worden beschouwd) na diens terugkeer in 1802 niet heeft aangetast. Het 'klein' leed had het vertrouwen van de Oosterhouters in de oude bestuurders kennelijk niet onherstelbaar ondermijnd. De grote veranderingen hebben op lokaal niveau – althans in het geval van Oosterhout – nauwelijks tot ernstige verstoring van de verhoudingen geleid. In het overwegend katholieke Oosterhout bleef de protestantse elite uiteindelijk vrijwel zonder kleerscheuren op het kussen. Een radicale omwenteling heeft in dit dorp dus niet plaats gehad.

Katholieken, doet uw plicht!

De Tweede-Kamerverkiezingen van 1918, 1920 en 1922 in De Roskam

• Arjan Verhoeven

In het begin van de twintigste eeuw verkeerde Nederland in een periode van economische opgang. Deze periode werd ook gekenmerkt door een de emancipatie van verschillende groepen in de samenleving. Het was het begin van een ontwikkeling die later als 'verzuiling' te boek kwam te staan. Iedere stroming vormde zijn eigen 'zuil' in de maatschappij, met eigen organisaties, verenigingen, onderwijs, politieke partijen en pers. De twee laatstgenoemden vormen een interessant onderzoeksveld, waarbij met name de satirische pers relatief onderbelicht is gebleven.

De verschillende bevolkingsgroepen die hun eigen identiteit wilden bewaren, hanteerden hierbij de pers als medium om zich te profileren. Niet alleen ten opzichte van andere bevolkingsgroepen, maar ook tegenover de eigen achterban. 'Eigen massamedia werden een begerenswaardig bezit'.¹ De fysieke groei van de pers en technische vooruitgang zorgden voor goedkoper en rijkelijker geïllustreerde bladen. Een ontwikkeling waar de satirische pers veel voordeel van zou hebben. In het sociaal en politiek bewogen klimaat was de satire een effectief middel om de eigen opvattingen vorm te geven. Bovendien waren illustraties een uitkomst voor analfabeten die nu middels de tekenpen een indruk kregen van de inhoud en de oriëntatie.

Na van oorsprong een liberale aangelegenheid te zijn geweest, verschoof de signatuur van de satirische pers mee met de zich emanciperende groepen in Nederland. De laatste twee decennia van de negentiende eeuw waren het vooral socialistische bladen die de boventoon voerden. Bekendste voorbeeld hiervan was het *Zondagsblad van Het Volk*, de latere *Notenkraker*, opgesierd met de scherpe tekenpen van Albert Hahn sr. Rond de eeuwwisseling verschoof het zwaartepunt naar de verschillende levensbeschouwelijke stromingen. Na de Eerste Wereldoorlog daalde het aantal satirische bladen. Hun functie werd overgenomen door de radio of ze gingen op in de kolommen van dag- en weekbladen. Na 1940 verdween vrijwel de gehele satirische pers.²

De enige katholieke exponent was *De Roskam*. Katholieke, politiek-satirisch tijdschrift dat gedurende achttien jaargangen als supplement verscheen van achtereenvolgens *Het Katholieke Volk* (1912-1919), *De Volkskrant* (1919-1929) en *Het Verbondsblad* (1926-1929). Allemaal bladen gericht op de katholieke arbeider.

Een politiek-satirisch tijdschrift als *De Roskam* diende een uitgesproken mening over allerlei actuele zaken te hebben. Zou dat niet het geval zijn, dan zou het voor de lezer niet bijster interessant zijn. De combinatie van actualiteit en een scherpe tong maakt dat *De Roskam* een uitnodigend onderzoeks-

object is als het om beeldvorming gaat. In het blad vonden ontwikkelingen die de katholieken in Nederland op politiek en sociaal vlak doormaakten hun weerslag. Niet alleen kwamen ze als onderwerp aan de orde, ze bepaalden mede de identiteit van het blad.

In dit artikel wil ik ingaan op de beeldvorming in *De Roskam* rondom de Tweede Kamerverkiezingen van 1913, 1918 en 1922. De verkiezingen van 1913 werden gekenmerkt door het ontstaan van de liberale 'Concentratie', die van 1918 werden gedomineerd door de komst van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en bij de verkiezingen van 1922 dreigde er een scheuring binnen het katholieke kamp. Doel is hier niet een parlementaire geschiedenis van die verschillende fasen te geven, maar de manier waarop het blad met deze ontwikkelingen omgaat, bloot te leggen aan de hand van enkele voorbeelden.

Concentratie versus Coalitie. De verkiezingen van 1913

Het Nederlandsche volk zal in Juni 1913 de keuze hebben tusschen het ministerie Heemskerk en een Liberaal ministerie, dat naar de pijpen danst van Troelstra.³

In de aanloop naar de verkiezingen van 1913 werd deze verkiezingsleus regelmatig paginabreed in *De Roskam* geplaatst. Middels deze directe waarschuwing probeerde het blad duidelijk invloed uit te oefenen op de katholieke kiezer. Ook in prenten met pakkende titels als: 'Rechts of links?' en 'Op ten Strijde!' werd de kiezer aangespoord om toch maar vooral niet links te stemmen. Zo luidde de laatste strofe van het gedicht behorende bij de prent 'Op ten strijde!':

... Wij vragen dan uw aller hulp.
Gaat kiezen rechts als wij,
Weest één door christen broedrenband,
En spaar ons volk van linksche schand.
Voor Koningin en vaderland
Voor het heil der maatschappij!⁴

Door het districtenstelsel was het immers belangrijker om in gebieden waar de katholieken weinig kans op een zetel hadden de katholieke kiezer in ieder geval op een kandidaat uit de rechterzijde te laten stemmen. Stemmenverlies aan links moest te allen tijde voorkomen worden. Links werd geassocieerd met revolutie, socialisme, anarchie, onderdrukking en baantjesjagers. Rechts werd voorgesteld als degelijk, betrouwbaar, vredelievend, voor vrijheid, werkgelegenheid en zorg voor de medemens.⁵ Dit laatste aspect was belangrijk bij de verkiezingen daar de vrijzinnige Concentratie ervan werd beticht de sociale wetgeving van minister Talma teniet te willen doen.

Politiek Nederland was aan het einde van 1912 in twee kampen verdeeld. Waar de confessionele partijen zich al eerder aan elkaar verbonden hadden in de, mede door Kuyper's Antithese ingegeven, 'christelijke Coalitie' ontstond eind 1912 een samenwerking tussen de *Liberale Unie*, de *Bond van Vrije Liberalen* en de *Vrijzinnig-Democratische Bond*, de 'vrijzinnige Concentratie'. Het 'Concentratie-manifest' waarin de drie partijen zich met het oog op de verkiezingen van 1913 verenigden, bevatte punten als algemeen kiesrecht voor mannen, evenredige vertegenwoordiging, openbaar onderwijs waar ieders

¹ J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant* (Baarn 1981) 15.

² R. Vegt, *Satirische tijdschriften 1848-1940* (2e herz. druk; Amsterdam 1996) 7.

³ *De Roskam*, nr. 20 (13 december 1912) 1.

⁴ Ibidem, nr. 22 (10 januari 1913) 1.

⁵ Ibidem, nr. 25 (21 februari 1913) 13.

godsdienst wordt gerespecteerd, verhoging van het onderwijspeil, handhaving van de vrijhandelspolitiek, staatspensioen, ziekenfondsen en ziektekassen met overheidssteun. De Concentratie kon op politieke steun rekenen van de kant van de sociaal-democraten. Zij hadden immers verklaard een vrijzinnig ministerie met algemeen kiesrecht en staatspensioen op het program te steunen. De verschillende liberale groepen vormden echter bepaald geen politiekinhoudelijke eenheid. De *Liberale Unie* wilde eigenlijk het liefst een hereniging onder haar vleugels, maar de vrijzinnig-democraten en de vrij-liberalen benadrukten juist het tijdelijke karakter. Zo stelde de vrij-liberaal Tydeman dat bij het 'ad hoc' Concentratie-programma, het 'hok' zo klein mogelijk was gemaakt. Bovendien, de eventuele invoering van evenredige vertegenwoordiging zou stembusakkoorden in de toekomst onnodig maken.⁶

In de aanloop naar de verkiezingen van 1913 was de samenhang binnen de christelijke Coalitie evenmin sterk te noemen. De tegenstellingen tussen de regeringspartijen en de oppositie was scherper geworden. De Coalitie probeerde de Concentratie in de socialistische hoek de drijven. Zo noemde Heemskerk het Concentratie-program een 'rode vaan in de mist', een beeld dat ook in *De Roskam* meerdere malen gebruikt zou worden.⁷

De katholieken probeerden dus de Coalitie te behouden en keerden zich voor de verkiezingen dientengevolge fel tegen een eventueel kabinet samengesteld uit vrijzinnigen en sociaal-democraten. In *De Roskam* komt de Concentratie in de aanloop naar de verkiezingen altijd voor in combinatie met de sociaal-democraten. De drie politieke kopstukken die verbonden waren aan de Concentratie waren de vrij-liberaal Tydeman, de linkse Unie-liberaal Goeman Borgesius en de vrijzinnig-democraat Drucker. Als de Concentratie ten tonele wordt gevoerd, laat het blad doorgaans dit drietal zien. Enige nuance ten aanzien van de liberalen is er niet. De Concentratie wordt als één geheel gezien en niet als tijdelijk, pragmatisch fenomeen. De eerste keer dat de Concentratie als zodanig voorkomt in *De Roskam* is in november 1912. In de prent 'De vrijzinnige Concentratie' zijn de drie liberale leiders te zien die de handen ineenslaan. Meteen is in de prent ook het wantrouwen van de katholieken te zien ten aanzien van de linkse koers van de Concentratie: de drie staan namelijk op de hand van Troelstra en in het onderschrift worden ze 'marionetten van den spullebaas' genoemd.⁸

Fig. 3.8: Titel: 'De vrijzinnige concentratie', onderschrift: 'Marionetten van den spullebaas of: een levensgevaarlijk besluit' (uit: *De Roskam*, 1 november 1912)

Deze visie op de machtsverhouding is kenmerkend voor de verdere weergave van de Concentratie. Telkens worden de liberalen afgebeeld en beschreven als onderdanig aan de SDAP en met name aan Troelstra. Een daarvoor in *De Roskam* vaak gebruikte symboliek was de zweep. Waar de socialistische pers dit beeld vaak gebruikte om onderdrukking door de kapitalisten te verbeelden, werd het in *De Roskam* niet zozeer gebruikt om onderdrukking van de liberalen door de sociaal-democraten te verbeelden, maar meer om aan te geven dat de sociaal-democraten, als bij paard en wagen, de menner waren. Zij hadden de leidsels in handen. Troelstra werd dan ook vaak met een zweep afgebeeld en de prent 'De Meester' uit 1913 was hiervan een duidelijk voorbeeld.⁹

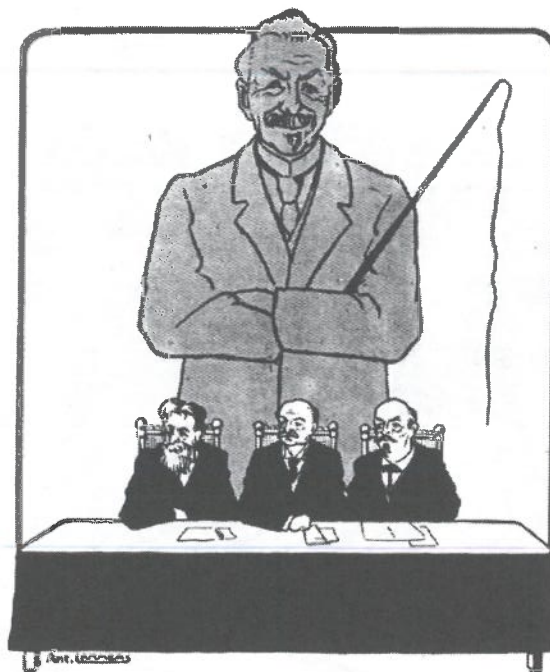
⁶ R. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991) 32-35 en P. Oud, *Honderd Jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans* (Assen 1979) 208-210.

⁷ Oud, *Honderd jaren*, 208-210.

⁸ *De Roskam*, nr. 17 (1 november 1912) 1.

⁹ Ibidem, nr. 37 (4 juli 1913) 68.

Fig. 3.9: Titel: 'De Meester', onderschrift: 'De Concentratie achter de groene tafel' (uit: *De Roskam*, 4 juli 1913)

Dat de Coalitie zou gaan verliezen, was geen verassing, maar dat de verliezen zo groot zouden zijn, bleek uiteindelijk toch een grote verassing. De Coalitie gleed af van 60 naar 45 zetels en de linkerrijde haalde, mede door de grote winst van de sociaal-democraten, een meerderheid van 55 zetels. Door deze politieke verschuiving liet het vormen van een nieuwe regering een interessant beeld zien. Allereerst werd voor de formatie door de koningin advies ingewonnen bij de partijleiders en Troelstra werd zo als eerste socialist ontboden op het koninklijk paleis. Iets wat hem in socialistische kringen niet door iedereen in dank af werd genomen. Nolens wilde alleen deelnemen aan een gemengd kabinet als het niet zou lukken een kabinet uit de linkerrijde samen te stellen. De formateur, vrijzinnig-democraat Bos, kreeg van de koningin de opdracht om een kabinet samen te stellen uit de 'gehele linkerrijde' en bood de S.D.A.P. drie ministersposten aan. Binnen de partij was daarover nogal wat verdeeldheid en er werd besloten tot het beleggen van een buitengewoon congres. Op deze partijconferentie werd uiteindelijk besloten af te zien van regeringsdeelname en Troelstra adviseerde Bos dan aan te sturen op een kabinet bestaande uit leden van de vrijzinnige Concentratie. De Concentratie besloot daar op haar beurt weer van af te zien, omdat ze zich niet van genoeg steun en zekerheid zag verzekerd vanuit socialistische hoek. Bos haakte daarop af en het was aan de liberaal Cort van der Linden om een extrapar-

lementair kabinet te formeren dat uiteindelijk louter uit vrijzinnigen zou bestaan.¹⁰ Dat de sociaal-democraten op een extra partijcongres tegen regeringsdeelname hadden gestemd en dus geen regeringsverantwoordelijkheid namen, werd Troelstra in *de Roskam* persoonlijk verweten. In de prent 'Kwajongenswerk' wordt dit op pakkende wijze verbeeld. Troelstra wordt in het onderschrift verweten: 'Hij heeft de kar mee omgeworpen en poetst nu de plaat!....'.¹¹

Fig. 3.11: Titel: 'Kwajongenswerk', onderschrift: 'Hij heeft de kar mee omgeworpen en poetst nu de plaat!....' (uit: *De Roskam*, 15 augustus 1913)

In de samenwerking tussen de socialisten en liberalen in de in 1912 ontstane vrijzinnige Concentratie zag *De Roskam* een 'complot' dat er op uit was de verworvenheden van het kabinet-Heemskerk teniet te doen door middel van valse beloften en plannen die voor de arbeiders slechter uit zouden pakken dan wat een nieuwe Coalitieregering zou brengen. Het wantrouwen dat bestond tussen de vrijzinnigen en sociaal-democraten - vooral de liberalen hadden nogal wat bedenkingen ten aanzien van de S.D.A.P. - blijkt nergens uit *De Roskam*. De liberalen worden consequent afgebeeld en beschreven als onderdanig aan de sociaal-democraten. Ze zouden aan de leiband lopen van Troelstra, die dan ook

¹⁰ B. van Dongen, *Revolutie of integratie. De Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leiden 1992) 80-87 en Oud, *Honderd jaren*, 210-212.

¹¹ *De Roskam*, nr. 40 (15 augustus 1913) 73.

steevast met een zweep wordt afgebeeld. De behandeling van de verkiezingsstrijd van 1913 had een duidelijk kenmerk. De katholieken moesten 'rechts' stemmen om zo de christelijke Coalitieregering te kunnen behouden. Natuurlijk zouden de katholieken, vooral in het zuiden, wel op de katholieke kandidaat stemmen, maar in andere delen van Nederland, werd er zo, met het oog op het districtenstelsel, voor gezorgd dat ze in ieder geval op een christelijk partij zouden stemmen.

Op eigen benen. De verkiezingen van 1918

Waar in *De Roskam* de belangrijkste boodschap bij de behandeling van de verkiezingen van 1913 het stemmen op de christelijke Coalitie was geweest, laat de verkiezingsstrijd van 1918 een ander beeld zien. Door het loslaten van het districtenstelsel en de komst van de evenredige vertegenwoordiging werd het voor de *Algemeene Bond*, overigens bijna altijd aangeduid als *R.K. Staatspartij*, belangrijk om alle katholieke stemmen binnen te halen.

In de aanloop naar de verkiezingen was *De Roskam* gevuld met vele prenten, teksten en gedichten die de lezer moesten overtuigen 'Roomsch' te stemmen. Op 1 februari 1918 verschijnt voor het eerst een prent waarin specifiek naar voren komt dat er sprake is van 'Het Katholieke Program'. Op deze nogal geforceerd overkomende prent met de titel 'Ons vaandel' en het onderschrift: 'Zij kunnen niet eens in de schaduw staan', staat een soort van kruisridder met een groot vaandel met daarop de tekst 'Het Katholieke Program'. Met 'zij' werd bedoeld op de SDAP, de vrijzinnig-democraten en liberalen die, op nogal knullige wijze, achter een omheining zijn afgebeeld. Inderdaad, niet in de schaduw van het katholieke vaandel.

Fig. 4.1: Titel: 'Ons vaandel', onderschrift: 'Zij kunnen niet eens in de schaduw staan!!'
(uit: *De Roskam*, 1 februari 1918)

Van betere kwaliteit is de prent die een maand later op de voorpagina werd geplaatst. Deze heeft meer de vorm van een verkiezingsaffiche. In een nogal gestileerde tekening met allerlei symboliek, zoals het kruis, een weegschaal die de gelijkstelling van het onderwijs voorstelt en zelfs met de hoorn des overvloeds wordt geprobeerd de kiezer aan te sporen tot 'eendracht (...) voor God en Kerk, vorstin en land'.¹² Door tevens de vorstin en het vaderland te noemen, proberen de katholieken af te komen van het ultramontaanse imago dat hen vooral door antipapisten werd toegeschreven. Ze zouden eerder naar Rome luisteren dan naar Den Haag. Ook in geschreven woord werd in *De Roskam* steeds de een-dracht en de eenheid, die er onder de katholieken zou moeten zijn, benadrukt. Zo komen er in het laatste nummer voor de verkiezingen nog de volgende twee directe aansporingen:

Door 1 tot eenheid
Wij kiezen rechts en nummer één!
Die leuze klinkt van onze wallen;
(...)
Wij willen winst, geen verlies,
Dies volgen wij het Bondsadvies.
De strijd woelt anders dan voorheen,
Wij kiezen rechts en nummer één!¹³

en:

Komt Roomsche mannen, allen één,
Door eendracht zijn wij sterk,
't gaat om 't geluk van heel ons land
En onze Roomsche Kerk.
God wil het! Zoo weerklinkt het weer
Langs onze lage landen,
De Roomsche toekomst, zij ligt thans
In onze eigen handen.¹⁴

Uit deze bewoordingen komt daarnaast het besef naar voren dat de veranderingen in het kiesstelsel en ook de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs ervoor gezorgd hebben dat de katholieken een gelijkwaardiger plaats in de samenleving in kunnen gaan nemen. De achterstelling van katholieken loopt op haar laatste benen en middels het benadrukken van de eigen identiteit, nu dus ook op politiek gebied, kan er voor een duidelijke eigen inbreng worden gezorgd. Immers: 'De Room-sche toekomst (...) ligt thans in onze eigen handen'. Na 1918 was het dan ook gedaan met de tot dan toe vaak bedeesde reacties op minachtende, antipapistische uitspraken. Ze waren immers de grootste en best georganiseerde bevolkingsgroep geworden in het van oudsher 'protestantse' Nederland en dat mocht gehoord worden. Dit stootte natuurlijk tegen het zere been van de protestanten, die uiteraard

¹² Ibidem, nr. 160 (29 maart 1918) 49.

¹³ Ibidem, nr. 167 (1 juli 1918) 106.

¹⁴ Ibidem.

van mening waren dat Nederland nog steeds een zuiver protestantse natie was. Een nog feller antipapisme was het gevolg.¹⁵

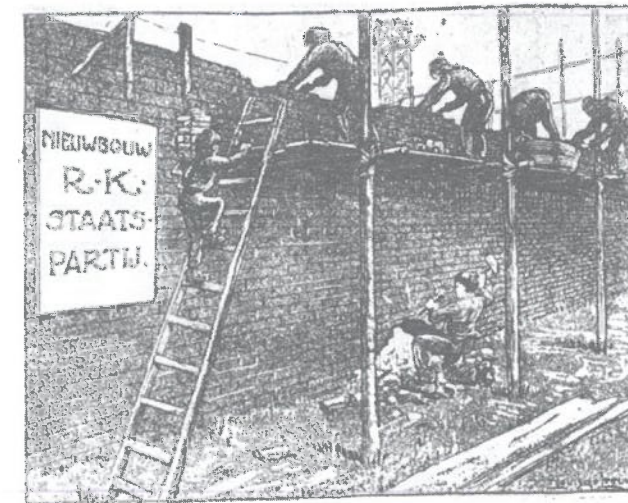
Wat levensbeschouwelijke opvattingen betreft zaten de katholieken allemaal op één lijn, een lijn die bepaald werd door het episcopaat. Op economisch terrein moesten de katholieken echter vaak schijnbaar tegenstrijdige belangen met elkaar in evenwicht zien te brengen. Onder de katholieken waren mensen uit alle verschillende lagen van de bevolking terug te vinden. Om al deze groepen tevreden te houden, was een politieke middenkoers nodig en ver afwijken van deze koers naar zowel links als rechts zou tot kritiek leiden. De partijleiding zag tijdens de aanloop naar de verkiezingen van 1918 in dat de partij zich moest voorbereiden op de veranderingen van het nieuwe kiesstelsel. Er was een grote groep nieuwe kiezers en er waren kapers op de kust. De SDAP had haar antireligieuze houding grotendeels losgelaten en zou ongetwijfeld proberen om in de grote steden en de (nieuwe) industrie centra een nieuw arsenaal aan kiezers te winnen. Aan de andere kant van het politieke spectrum bestond de mogelijkheid dat conservatieve liberalen, behoudende katholieken aan zouden trekken. Er ontstond een merkwaardige paradox. Hoewel de katholieken fel antisocialistisch bleven, verschoof de katholieke politiek, mede door toedoen van 'sociale' politici als Nolens en Aalberse en naar alle waarschijnlijkheid ook onder invloed van de angst dat een revolutie uit het buitenland naar Nederland over kon slaan, naar links.

Dat na 1917 protestanten niet op de katholieke partij gingen stemmen, moge duidelijk zijn. De kans dat katholieken op een protestantse partij gingen stemmen was ook zeer gering. Wel vormde de overstap die de katholieke arbeider zou kunnen maken naar een partij als de SDAP een gegronde angst van de partijleiding. Door de uitbreiding van het kiezerspotentieel waren de arbeiders een steeds belangrijker groep geworden voor de partij. Politieke integratie in de partij was dan ook geboden en om de groep politiek betrokken te krijgen, konden ze daarbij niet om de arbeidersbeweging heen. Daarbij was een reorganisatie van de *Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen in Nederland* noodzakelijk. Door terughoudendheid werd pas anderhalve maand voor de verkiezingen de *Algemeene Bond van R.K. Kieskringorganisaties in Nederland* opgericht als vervanger. Baron van Wijnbergen bleef voorzitter. De *Algemeene Bond* moest ook intensiever aan ledenwerving gaan doen en richtte zich daartoe tot de geestelijkheid. Aanvankelijk waren de bisschoppen terughoudend. Er ontstond een fors aantal nieuwe kiesverenigingen, maar de bisschoppen drukten de pastoors wel op het hart zich afzijdig te houden van de kandidaatstelling. Zij zouden een en ander alleen organisatorisch in goede banen leiden. Het episcopaat stond immers op het standpunt dat de politieke en sociale actie strikt gescheiden moest blijven.

Het verzoek van partijvoorzitter Van Wijnbergen aan aartsbisschop Van de Wetering om het episcopaat een week voor de verkiezingen te laten beslissen, dat de pastoors er bij hun parochianen op aan zouden dringen dat ze op de nummer één van de katholieke lijst moesten stemmen, vonden ze toch net te ver gaan.¹⁶ *De Roskam* nam deze taak wel op zich en vormde zo een verlengstuk van de *Algemeene Bond*. Langs satirische weg werden partijstandpunten aan de lezers overgebracht. Zo waren bijvoorbeeld voorkeurstemmen op onverkiesbare kandidaten nadelig voor een zo sterk mogelijke kamerfractie. Het blad laat dit door middel van een prent als 'Averechtse hulp' aan bod komen. Daarin werd een voorkeurstemmer afgebeeld als iemand die de versgebouwde muur van de 'nieuwbouw R.K.

Staatspartij' van onderaf weer afbreekt. Voorkeurstemmen werden als 'desorganiserend' beschouwd. 'Katholiek stemmen is stemmen op no. 1 van den katholieken lijst', was het devies.¹⁷

Fig. 4.2: 'Titel: 'Averechtse hulp', onderschrift: 'De voorkeurstemmer' (uit: *De Roskam*, 21 juni 1918)

Naast deze directe aansporingen van de kiezer en de nadruk op de katholieke identiteit en eenheid was in *De Roskam* ook duidelijk te zien dat het blad zich voor een groot deel op de katholieke arbeiders richtte. Deze groep was de grootste, nieuwe groep kiezers binnen het katholieke kiezerspotentieel. Een voorpaginaprent in de aanloop naar de verkiezingen als 'Verbroken boeien' laat een aantal typische symbolen zien, zoals de opgestroopte mouwen, een wapperend vaandel, een (half) ontblootte borst en de verbroken boeien, die je bijvoorbeeld ook veelvuldig aantreft in het werk van een socialistische tekenaar als Albert Hahn sr. Dat het blad met de prent de arbeiders aan wilde spreken, ligt er duimendik bovenop.

¹⁵ J. van Zuthem, 'Heelen en halven'. *Orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925* (Hilversum 2001) 204-205.

¹⁶ J. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band 1. Herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen 1995) 40-42.

¹⁷ J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)*. (Hilversum 1998) 139-151 en P. Luykx, 'Nederlandse katholieken en de democratie. 1900-1960', in: P. Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 272-273.

Fig. 4.3: Titel: 'Verbroken boeien', onderschrift: 'Door eigen kracht' (uit: *De Roskam*, 26 april 1918)

Uiteraard bleef er naast de grote aandacht voor de eigen 'Roomse propaganda'¹⁸ nog genoeg ruimte over voor het uit de markt prijzen van Troelstra en 'zijn' SDAP. Troelstra wordt nog steeds voorgesteld als iemand die met mooie beloftes probeert de katholieke kiezer binnen te halen en de SDAP zou, door de versplintering onder de socialisten, 'op een sisser uitloopen'. Van SDAP zouden ze via SDP (*Sociaal-Democratische Partij*) en SP (*Socialistische Partij*) uitkomen bij de S; de sisser.¹⁹ Wellicht een ietwat flauwe grap, maar naast kritiek op de SDAP zegt het meer over de manier waarop het blad binnen de eigen groep naar eenheid kijkt: eenheid zorgt voor kracht en macht, versplintering zorgt voor afbraak daarvan.

Bij de verkiezingen van 1918 behaalde de SDAP 22 van de 100 zetels. Dat was weliswaar een winst van 7 zetels ten opzichte van 1913 (na de aanvankelijke 18 hielden ze er 15 over), maar afgezet tegen de grote toename van het electoraat (59,2%) met een half miljoen, voornamelijk proletarische, kiezers, betekende dit een stijging van slechts een kleine 4%. Een tegenvallend resultaat, daar toch gehoopt werd op een grote verkiezingswinst. De liberale partijen, in 1913 nog goed voor 37 zetels, vielen

¹⁸ *De Roskam*, nr. 163 (10 mei 1918) 76-77.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 166 (21 juni 1913) 98.

terug naar 18 zetels. Een flink verlies wat niet alleen voor de liberalen nadelig was. De SDAP zag zo haar coalitiemogelijkheden flink verkleind.²⁰ De Antirevolutionairen en Christelijk-Historischen bleven met respectievelijk 13 en 7 zetels op hun oude niveau. De katholieken kwamen dankzij het nieuwe stelsel als grote winnaar uit de bus. Ze behaalden 30 van de 100 zetels en aangezien ongeveer eenderde van de Nederlandse bevolking katholiek was, geeft dit getal aan dat de katholieken ogenschijnlijk als één blok achter hun politieke leiders stonden. De 30 zetels waren er 5 meer dan in 1913 en bovendien meer dan enige andere partij. Voor het eerst werd een katholiek minister-president; jonkheer C. Ruys de Beerenbrouck. In de coalitie die ontstond met de antirevolutionairen en christelijk-historische hadden de katholieken ook een zeteloverwicht. Dat ze daar bij *De Roskam* ook blij mee waren, bleek wel uit lofdichten als het gedicht 'Mannenwerk!':

Eindelijk hebben we ministers
Op de zetels in Den Haag
En wij allen, Roskam-lezers
Zien hun namen drommels graag!
Want zij hebben 't egoïsme
Eensgezind op zij gezet
En heusch geen partijbelangen
Brachten hen in 't kabinet (...)²¹

De komst van het algemeen kiesrecht zorgde ervoor dat de *Algemeen Bond* zich moest richten op alle katholieken. Een blad als *De Roskam* droeg daar duidelijk aan bij. De potentiële kiezer werd hierin opgeroepen op de RKSP te stemmen. De aantrekkingskracht vanuit socialistische zijde werd onderkend en het blad richtte zich steeds duidelijker op de katholieke arbeiders, die de achterban van het blad vormden.

Bewakers van de eenheid. De verkiezingen van 1922.

De veranderingen in het kiesstelsel hadden er voor gezorgd dat de RKSP voortaan de gehele achterban aan moest spreken. *De Roskam* was een van de kanalen waarmee de partij de katholieke arbeiders probeerde te bereiken. Het bleek succesvol, daar de partij een grote meerderheid behaalde. In 1922 was het aanvankelijk nog afwachten wat er ging gebeuren. Konden de katholieken hun machtspositie consolideren? De economische situatie was na de kortstondige hoogconjunctuur van net na de oorlog een stuk slechter geworden. Steeds stijgende uitgaven stonden tegenover dalende belastinginkomsten. Minister van financiën De Geer kondigde 'versobering' aan. Er ontstond ontevredenheid binnen de katholieke gelederen, welke een stempel zou drukken op de manier waarop het blad omging met de verkiezingen.

Al in het begin van 1922 verscheen in het eerste nummer op de voorpagina een prent met de titel 'Omdat wij Roomsch zijn! Één doell'. Hierop stonden een aantal personen afgebeeld, een pastoor, een arbeider, een vrouw en een duidelijk wat beter gesitueerde man. Zij droegen allen een kruis of een vlag en liepen over een helling samen dezelfde richting in, enkele van hen de richting wijzend met het

²⁰ Van Dongen, *Revolutie of integratie*, 641-644.

²¹ *De Roskam*, nr. 173 (27 september 1918) 153.

kruis. In het bijbehorende gedicht legde het blad sterk de nadruk op de eenheid die er onder alle katholieken zou moeten zijn.

Één doel voor alle standen
Één doel 't zij arm of rijk
Één doel voor beider kunne
't Is allemaal gelijk
Wanneer wij Roomsch geschoold zijn.²²

In de prenten en teksten die over de Staatspartij handelden, werd deze steeds voorgesteld als een sterke eenheid, een solide blok. In de aanloop naar de verkiezingen van respectievelijk 1922, 1925 en 1929 waren op de voorpagina van *De Roskam* telkens prenten te zien als deze van 11 april 1929. Ze propageerden de eenheid en daarbij werd symboliek gebruikt als ridders, soldaten en Mariafiguren. Deze werden geplaatst in een woelige omgeving en hielden zich staande temidden van storm, vuur, bliksem legers of vechtende mensen. Veel variatie of vernieuwing kenden deze prenten niet. Het waren zeer algemene aansporingen om op de RKSP te stemmen en dan vooral op de nummer één van de katholieke lijst.

Fig. 5.18: Titel: 'De verkiezingen zijn in aantocht. Katholieken, doet uw plicht!', onderschrift: 'Verpilt geen krachten – keert den vloed!' (uit: *De Roskam*, 11 april 1929)

²² Ibidem, nr. 1 (12 januari 1922) 1-2.

De belangrijkste strijd onder de katholieken was die tussen de werknemers en de werkgevers. Zij hadden op geloofsgebied dan wel dezelfde overtuiging, maar ten aanzien van de sociale en economische politiek waren ze het vaak oneens. De prent 'Als twee honden vechten om een been...' en het bijbehorende gedicht lieten zien hoe in *De Roskam* de verdeeldheid en de nadelige gevolgen ervan werden gezien.²³

Fig. 5.14: Titel: 'Als twee honden vechten om een been'. onderschrift: 'De Vredesengel: Ziet ge dan niet dat uw vijand met den buit gaat strijken' (uit: *De Roskam*, 9 maart 1922)

R.K. nemer, R.K. gever
Van het dagelijksche werk
Staakt dat dwaze twistge kibbel
Luistert naar den raad der Kerk
Gooit 't pietluttig egoïsme
Edelmoedig toch op zij
Werkt eendrachtig naar 't programma
Van de R.K. Staatspartij.

²³ Ibidem, nr. 5 (9 maart 1922) 34.

Deze nadruk op de eenheid kwam in zo goed als ieder nummer van *De Roskam* wel ergens naar voren. Binnen de RKSP heerste een idealistisch volkspartijconcept. Katholieken van alle rangen en standen moesten elkaar in de partij vinden op basis van 'een politiek doorspreken van alle kwesties, wederzijdse opoffering, belangenafweging, goed begrip en verdraagzaamheid'. Voor het najagen van groepsbelangen was in de partij geen plaats. Verschillende standsbelangen moesten in de partijraad getoetst worden aan het algemeen katholiek belang, wat op haar beurt weer moest worden vertaald naar een politiek programma. Dat zo'n concept niet meer reëel was, bleek meer en meer af te leiden aan de ontevredenheid binnen de partij.²⁴

Toen in 1922 toch een politieke splinterpartij ontstond, de conservatieve *Nieuwe Katholieke Partij*, kwam hier vanuit de partij en vanuit het episcopaat veel weerstand tegen. Zo verzette van Wijnbergen, die zich toch uitstekend zou kunnen vinden in de politieke lijn van de NKP, zich fel tegen de afsplitsing. Het episcopaat nam in de aanloop naar de verkiezingen van 1922 wel een officieel standpunt in. In katholieke kranten en tijdschriften mochten geen advertenties, mededelingen of andere propaganda van de NKP meer geplaatst worden. Alle katholieke kiezers, mannen en inmiddels ook vrouwen, zouden hun stem op de officiële lijst van de Staatspartij moeten uitbrengen. De katholieke kiezer volgde gedwee dit stemadvies en de RKSP won 2 zetels, de NKP haalde de kiesdrempel niet en verdween van het toneel.²⁵

Het ontstaan van de NKP kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Van Wijnbergen kon niet afdoende tegenwicht bieden aan de meer linkse koers van Nolens en Aalberse. Bovendien waren een flink aantal vooraanstaande katholieken niet tevreden over het beleid van het kabinet-Ruys, de sociale wetgeving, de vergaande overheidsbemoeienis en de hoge belastingdruk.

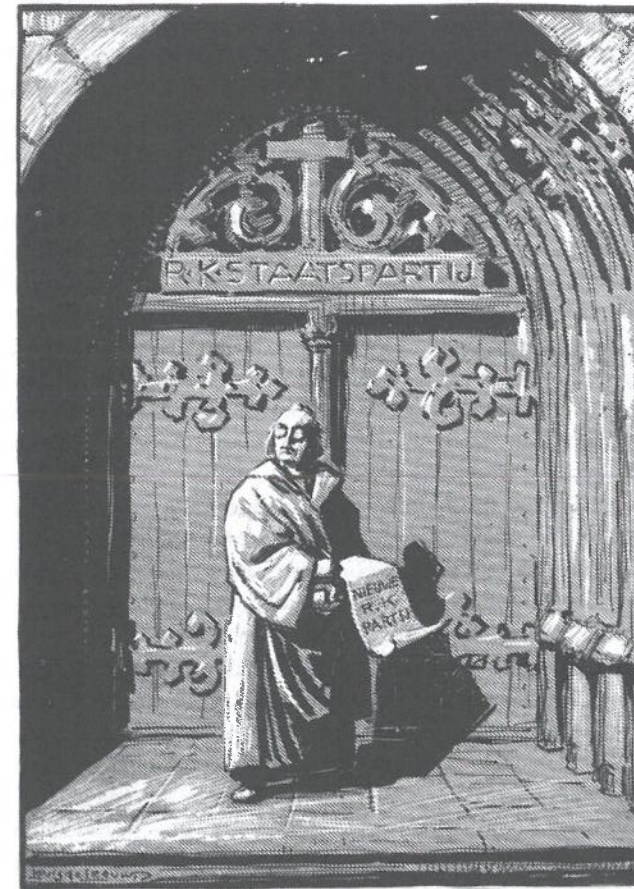
De eerste aanzet tot een aparte conservatieve koers kwam met de 'actie-Van Cranenburgh'. Een Haarlemse advocaat die zijn onvrede aanvankelijk alleen in de pers uitte. De RKSP was volgens hem een groep 'r.k. ultra-democraten, die het socialisme zo dicht waren genaderd, dat ze het na de verkiezingen op een akkoord zouden gooien met de sociaal-democraten'. Volgens hem had het algemeen kiesrecht de arbeiders onterecht veel macht gegeven ten koste van de andere standen. Hoewel hij overigens niet direct buiten de partij wilde treden, trokken velen de conclusie dat een afsplitsing onvermijdelijk was. Een laatste lijmpoging mislukte en op 7 april werd de NKP officieel opgericht.

De manier waarop *De Roskam* met de conservatieve afsplitsing omging, was aanvankelijk weinig satirisch van aard. De nadruk lag op de eenheid onder de katholieken en Van Cranenburgh tastte deze aan. Hij werd in het blad bestempeld als verrader en deserteur. Naarmate het jaar 1922 vorderde, kregen ze in de gaten dat deze conservatieve stroming minder krachtig was dan ze aanvankelijk dachten. Na de eerste, felle veroordelingen keert het blad weer terug naar het bedrijven van satire.

Zo opent het nummer van 20 april 1922 met een prent getiteld: 'Scheuring', waarop Van Cranenburgh afgebeeld stond als een monnik met een papier met daarop 'Nieuwe R.K. Partij'. Hij stond voor een grote kerkdeur en de vergelijking met Luther en diens stellingen op de kerk van Wittenburg was snel gemaakt. In het bijbehorende gedicht werd de link naar Luther dan ook direct gemaakt en het liet tevens de houding zien die het blad ten aanzien van de conservatieve afsplitsing, die zo'n twee weken van tevoren tot een officiële partij was gemaakt, innam. Uitspraken als 'Och zoo'n groepje dissiden-

ters, Hoort er zoo al bij, En brengt grappig weer nieuw leven in de brouwerij' en 'een enkel weggedrost soldaat doet geen kwaad', doen vermoeden dat de electorale dreiging klein werd geacht.²⁶

Fig. 5.9: Titel: 'Scheuring', onderschrift: 'Hier sta ik...' (uit: *De Roskam*, 20 april 1922)

Nieuwe stellingen gespijkerd
Tegen 't Roomsche gezag.
(...)
Wat voor 400 jaren
Daar gebeuren ging
Vond in Utrecht zijn herhaling
Onder Één beding.
Dat dit nietig miniatuurtje
Met zijn muffig pléfiguurtje
Niet denks dat 'n verkiezingssport
Scheuring wordt.
(...)
Och zoo'n groepje dissidenters,
Hoort er zoo al bij,
En brengt grappig weer nieuw leven
In de brouwerij.
(...)
'n Enkel weggedrost soldaat
Doet geen kwaad.

²⁴ Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*, 246-247.

²⁵ Ibidem, 42-45.

²⁶ Ibidem, nr. 7 (20 april 1922) 57-58.

Bijna alle stukken die handelen over Van Cranenburgh en de NKP waren duidelijk ontstaan vanuit de eenheidsgedachte. *De Roskam* probeerde zaken die de eenheid van de katholieken bedreigen op de korrel te nemen. In bijna ieder gedicht kwam de eenheid of de aantasting daarvan wel een keer naar voren. Toen de dreiging minder werd, nam ook de interesse van het blad daarvoor af. Toen de verkiezingen eenmaal voorbij waren en de NKP nog geen half procent van de stemmen had gehaald, besteedde het blad eigenlijk geen aandacht meer aan de partij. Het blad richtte zich meer op de verkiezingsoverwinning van de Staatspartij. De NKP ging, in *De Roskam* in ieder geval, roemloos ten onder.

Door de terugkeer van de conservatieve vleugel in de Staatspartij en de door de economische recessie ingegeven bezuinigingspolitiek van het tweede kabinet-Ruys de Beerenbrouck vond er een verschuiving plaats naar een meer conservatieve positie. Een aantal democraten richtte daarom in 1923 uit onvrede de *Rooms Katholieke Volkspartij* op.²⁷ In haar bestaansjaren zou de partij weinig aan bod komen in *De Roskam*. In ieder geval een stuk minder in vergelijking met de NKP die nog geen jaar had bestaan. Een van de redenen daarvoor was het feit dat de RKVP ontstond na de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Haar oprichting had geen directe electorale gevolgen. Bovendien had de Staatspartij door de NKP ervaring opgedaan met een politieke afsplitsing. Om de afsplitsing van de NKP was veel commotie geweest, terwijl de partij niet eens in staat was geweest om ook maar één zetel te behalen. De oprichting van de RKVP zou waarschijnlijk ook geen grote politieke verschuivingen teweeg gaan brengen. Er was gewinning opgetreden aan het naast elkaar bestaan van de grote Staatspartij en haar politiek onmachtige afsplitsingen. De consolidatie van de politieke machtspositie van de RKSP had ervoor gezorgd dat een blad als *De Roskam* zich nauwelijks meer druk maakte om katholieke 'dissidenten'.

De verkiezingen van 1922 brachten echter geen spectaculaire verschuivingen. De Coalitie bleef gehandhaafd en werd zelfs sterker. De katholieken kregen 2 zetels meer, de Antirevolutionairen boekten een winst van 3 zetels en de grootste winnaar was de *Christelijke-Historische Unie* die met 4 zetels naar 11 stegen. Bovendien had zich een conservatieve groep van hen afgescheiden, de *Staatkundig Gereformeerde Partij*, die ook nog een zetel wist te behalen. In totaal telde de Coalitie 60 zetels. Voor de socialisten betekenden de verkiezingen van 1922 een terugval in zetels. De SDAP verloor 2 zetels, de *Communistische Partij* onder Wijnkoop (CPH) bleef steken op 2 en de twee splinterpartijen, de *Socialistische Partij* en de *Christen-Socialisten*, verdwenen van het politiek toneel. Ook de liberalen verloren zetels. Waar de vrijzinnig-democraten hun 5 zetels behielden, verloor de *Vrijheidsbond* 5 mandaten. De door Van Houten opgerichte *Liberale Partij* wist 1 zetel te bemachtigen.

Door de consolidatie van de Coalitie besloot het kabinet-Ruys de Beerenbrouck de portefeuilles niet ter beschikking te stellen. Ze wilden met dezelfde mensen doorgaan. Onder druk van de protestantse coalitiepartners en inmenging van de Koningin werd er toch tot een nieuwe formatie besloten, waarna het kabinet-Ruys de Beerenbrouck, enigszins gereconstrueerd, weer aantrad. De Coalitie kende echter veel problemen en het werd duidelijk dat de Antithese aan haar eind was gekomen. Dat er nog geen werkend alternatief was, zou bij de volgende verkiezingen in 1925 duidelijk worden.

²⁷ F. Borm, 'De Katholiek Democratische Partij in Nederland 1933-1939', in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* (Nijmegen 1983) 13-34.

Conclusie

De Roskam kon door haar satirische karakter politieke zaken makkelijker gechargeerd voorstellen dan de reguliere pers. De lezer kreeg partijstandpunten aangeboden in het scherpe zwart en wit van pen en tekenstift. Een meerwaarde, daar doelgroep van het blad vooral bestond uit de groep nieuwe kiezers, de katholieke arbeiders. Ingewikkelde politieke kwesties werden door middel van satire een stuk toegankelijker gemaakt.

In de periode rond de Tweede Kamerverkiezingen van 1913 hield *De Roskam* zich hoofdzakelijk bezig met het aanvallen van politieke tegenstanders. De liberalen en vooral de socialisten waren voortdurend mikpunt van kritiek. Dat deze aanpak ingegeven was door de in de politiek heersende gedachte van Kuyper's Antithese lag voor de hand. De andere confessionele partijen, ARP en CHU, waarmee de katholieken de christelijke Coalitie vormden, kwamen in het geheel niet aan bod. Ook richtte het blad zich niet direct tot de eigen katholieke achterban.

Met de komst van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918 waren de katholieken genoodzaakt om *alle* katholieke kiezers te bereiken. In het blad verschenen ten tijde van de verkiezingen dan ook voor het eerst stukken direct gericht aan de katholieke achterban en dan met name aan de katholieke arbeiders. Zij vormden immers de voornaamste doelgroep van het blad. Het eenheidsperspectief speelde hierbij een belangrijke rol.

In 1922 kregen de katholieken voor de verkiezingen middels de afscheiding van de conservatieve NKP te maken met politiek dissidentisme binnen de eigen groep. Waar *De Roskam* bij de vorige verkiezingen had kunnen volstaan met het geven van stemadvies aan de achterban, moest het blad nu ook ten aanzien van de eigen groep een kritische houding aan gaan nemen. Aanvankelijk werd fel gereageerd op de afscheiding, maar toen bleek dat deze bij de verkiezingen geen invloed kreeg, verdween de felheid. De RKVP, die zich na de verkiezingen van 1922 bij de terugkeer van de NKP in de partij, afscheidde, kreeg in *De Roskam* veel minder aandacht en werd veel minder scherp veroordeeld. Ten aanzien van de eigen groep bepaalde vooral het eenheidsperspectief het beeld.

In de beeldvorming rondom de Tweede Kamerverkiezingen van 1913, 1918 en 1922 maakte *De Roskam* een opvallende ontwikkeling door. In de eerste jaren richtte het blad zich voornamelijk op de politieke tegenstanders en bleef de eigen achterban volledig buiten beeld, maar door de veranderingen in het kiesstelsel was het blad genoodzaakt daar verandering in aan te brengen. Het blad ging zich vanuit het eenheidsperspectief richten op de eigen achterban. Waar dit aanvankelijk niet veel meer betekende dan het voeren van verkiezingspropaganda voor de RKSP, kwam daar verandering in toen in de aanloop naar de verkiezingen van 1922 binnen de katholieke partij dissidentisme de kop opstak. De politieke afscheidingen werden veroordeeld en het blad schreef vanuit een duidelijk aanwezig eenheidsperspectief. Het blad zag één groep katholieken die ten tijde van verkiezingen hun katholieke plicht moesten doen: stemmen op de katholieke lijst.

Samenwerken staat voorop

Een interview met de directeurs van Het Valkhof en Het Archief

• Marianne Heyde en Carla Hoetink

History is hot. Niet alleen de opleiding Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen ontvangt de laatste jaren steeds meer studenten, ook buitenuniversitaire instellingen als Museum Het Valkhof en Het Archief varen wel bij de toenemende interesse voor het verleden. Onder leiding van twee nieuwe, ambitieuze directeurs zijn Het Valkhof en Het Archief hard op weg een begrip te worden voor cultureel Nijmegen. Marijke Brouwer (47) en Corry Christien van der Woude (39) begonnen twee jaar geleden nagenoeg tegelijkertijd met hun werk in de Nijmeegse cultuursector. Sindsdien hebben beide instellingen een enorme ontwikkeling doorgemaakt, waaronder de verhuizing naar een nieuw onderkomen met moderne faciliteiten en een betere toegankelijkheid voor het publiek. Alle reden voor ET•VT om de directeurs te vragen naar hun samenwerking, belangen en toekomstdromen. Een gesprek over twee instellingen, één gedachte: cultuurhistorisch Nijmegen op de kaart zetten.

De onderlinge banden

Marijke Brouwer en Corry Christien van der Woude zijn bepaald geen onbekenden voor elkaar. Er vindt weliswaar geen wekelijks torentjesoverleg plaats, maar de directeurs van museum Het Valkhof respectievelijk Het Archief staan regelmatig met elkaar in contact. Van der Woude: 'We komen elkaar onder meer tegen bij gezamenlijke besturen en cultuurschietuitreikingen. Nijmegen is ook niet zo groot en je beweegt je toch in dezelfde kringen.' Brouwer geeft aan dat de ontmoetingen niet alleen toevallig tot stand komen: 'We hebben af en toe ook overleg om eventuele knelpunten te lokaliseren en te bekijken of we de onderlinge banden nauwer kunnen aanhalen.'

Vaker dan op bestuurlijk niveau komt de samenwerking echter op inhoudelijk niveau tot stand. Het Archief heeft de geschiedenis van Nijmegen en omstreken als werkterrein; het Valkhof ontsluit deze regionale geschiedenis, maar heeft wel degelijk oog voor het Nijmeegse verleden. Die expertise wordt vaak gedeeld, zo verklaart Van der Woude. 'Als mijn restauratrice niet weet wat ze met een rare prent moet, dan raadpleegt ze de specialisten van Het Valkhof. Omgekeerd zal een restaurator van het museum naar Het Archief bellen als hij vragen heeft over de omgang met papieren stukken, want die ervaring hebben onze medewerkers weer in huis.' Maar naast kennis wordt ook materiaal uitgewisseld: 'Als een conservator van het museum zijn tentoonstelling wil verrijken met Nijmeegse bronnen, om toch die binding met de stad te zoeken, dan regelt hij dat onderling met een archivaris. Soms constateer ik dat pas achteraf als ik rondloop op een tentoonstelling in Het Valkhof.'

Brouwer ziet eveneens raakvlakken op het gebied van verwerving van nieuw materiaal: 'Het uitgangspunt is: een museum illustreert het verleden en een archief informeert over het verleden. Het komt voor dat ons museum stukken aangeboden krijgt die meer thuis horen in Het Archief en omgekeerd. En dan weten wij elkaar natuurlijk te vinden!' Een collectie kan echter ook vanuit beide opties de moeite van het verwerven waard zijn. In zo'n geval kan Brouwer haar collega op Het Archief indirect financieel uit de brand helpen. Een museum beschikt namelijk over een eigen aankoopbudget,

terwijl archieven vooral aangewezen zijn op schenkingen. Van der Woude legt uit dat zij, net als elke andere archivaris, alleen geld neerlegt voor collecties die echt de moeite van het verwerven waard zijn: 'Niemand in het Nederlandse archiefwezen koopt gericht aan. Soms wordt echter een enkele uitzondering gemaakt voor collecties die een beetje op de wip zitten. Een fotocollectie van een goede Nijmeegse persfotograaf bijvoorbeeld is vanwege haar historische waarde interessant voor Het Archief. Dezelfde collectie kan door haar esthetische en kunstzinnige kwaliteiten tegelijkertijd ook zeer aantrekkelijk zijn voor het museum. Maar wij zullen altijd proberen te voorkomen dat ons bod op het aangeboden werk een prijsopdrijvend effect heeft. Dan doen wij een beroep op het museum en verzoeken we hen niet meer te bieden. Als Het Archief het bedrag sowieso niet kan betalen – in tijden van bezuinigingen heeft het weinig zin om voor grote aankopen bij de Gemeenteraad aan te kloppen – dan proberen we Het Valkhof over te halen de collectie binnen te halen. Soms leidt zo iets tot discussie, maar wij zijn snel geneigd om collecties aan Het Valkhof te laten – mits de stukken goed bewaard worden en wij een afdruk krijgen. Ik sta als archivaris in de eerste plaats voor het behoud van het erfgoed.'

Vogelvluchtkaat van Nijmegen, geschilderd door H. Feltman in 1668/1669 (Collectie Museum Het Valkhof)

Een prachtig voorbeeld van een stuk met 'dubbele waarde' is volgens Brouwer een schilderij van Hendrik Feltman dat een vogelvlucht over het zeventiende-eeuwse Nijmegen weergeeft. 'Feltmans schilderij is één van de topstukken in onze museumcollectie. Het is een tijdsdocument waar je ontzettend veel informatie vanaf kunt lezen over de historische infrastructuur van Nijmegen.' Van der Woude noemt het schilderij gek-scherend 'uiteindelijk vooral een olieverf', maar beaamt het informatieve nut: 'Het scheelt onze archivari-ssen en onze bezoekers heel veel onderzoekstijd als ze, in plaats van interpretatie op basis van schriftelijke bronnen, gewoon op de kaart van Veldman kunnen kijken waar alles heeft gelegen. Over de kunsthistorische waarde kan ik niet oordelen, maar historisch gezien is het een van de mooiste documenten van Nijmegen.'

Museum Het Valkhof, een licht en modern museum voor kunst en archeologie, huist sinds september 1999 aan de rand van het Valkhofpark te Nijmegen. Vanaf 2002 staat Marijke Brouwer als directeur aan het hoofd van de organisatie. Het Valkhof stelt een belangrijke verzameling Romeinse archeologie en een collectie moderne kunst ten toon. De archeologische collectie richt zich met name op de Prehistorie, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen van stad en provincie. De moderne collectie concentreert zich op de Nederlandse kunst na 1960. Sterke vertegenwoordigd zijn werken uit de traditie van pop art en hedendaagse expressionistische werken. Tevens is aandacht voor meer experimentele kunst. De collectie oude kunst bestaat uit talrijke schilderijen, prenten, tekeningen, beeldbouwwerken en zilver. Nijmegen als middeleeuwse handelsstad, de gilden en de bloeitijd van de stad in de gouden eeuw zijn terugkerende thema's.

wie daardoor het brede cultuurhistorische terrein te pakken,' stelt Brouwer tevreden. 'Alleen monumentenzorg hebben wij niet in ons pakket, maar dat is een hele sterke gemeentelijke afdeling.' Wij komen elkaar voortdurend tegen, ieder vanuit zijn eigen invalshoek. Dat is het mooie van een stad van deze omvang.' Het Archief en Het Valkhof sluiten als het ware op elkaar aan, concludeert Van der Woude: 'Waar de archeologie ophoudt, daar beginnen wij.'

Het mag duidelijk zijn dat de samenwerking vandaag de dag vooral voortkomt uit het gedeelde werkterrein van de Nijmeegse geschiedenis. Vroeger waren het archief en het museum om die reden ook ondergebracht in één instelling: de archivaris deed er de archeologie bij. Brouwer stelt dat die trend zelfs weer aan het terugkomen is. 'In veel plaatsjes zie je dat de streekarchivaris en de museumdirecteur een en dezelfde persoon zijn, terwijl ook grote plaatsen zoals Apeldoorn hun cultuur weer onder één dak trachten te brengen.'

Nijmegen heeft echter bewust gekozen de instellingen gescheiden te houden. De splitsing was een logisch antwoord op de vraag naar nieuwe huisvesting, die zich begin jaren negentig opdroeg, aldus Van der Woude: 'Praktisch gezien barstten we uit onze gebouwen en hadden we beiden veel nieuwe ruimte nodig. Bovendien was Nijmegen te groot voor één cultureel-historische instelling. Het is maar de vraag of het efficiënt is een omvangrijke klantenstroom samen te brengen, die toch heel verschillende type vragen heeft. Een museum bedient haar bezoekers nu eenmaal anders dan een archief.'

Om dezelfde reden is ook de openbare bibliotheek in Nijmegen apart gehuisvest, zij het vlak naast Het Archief aan het centraal gelegen Mariëburgplein. 'Je had de bibliotheek en het archief makkelijk door middel van een deur met elkaar kunnen verbinden, maar dat is niet gebeurd. Nijmegen heeft elk van deze cultuurhistorische instellingen de kans gegeven om "het bijzondere" naar buiten te brengen. Het archief bewaart graag zijn eigenheid in dat geheel, vanuit de visie dat wij een eigen toegevoegde waarde hebben voor de gemeenschap.' 'Maar,' benadrukt Van der Woude met kracht, 'ik wil geen gesloten inrichting leiden.' Een visie die Valkhof-directeur Brouwer zonder meer onderschrijft. 'Ons museum levert met zijn tentoonstellingen natuurlijk een hele concrete eigen bijdrage aan de Nijmeegse samenleving. Dat gaat echter niet vanachter gesloten deuren. Samenwerking moet, samenwerken staat voorop.' Het Archief onderhoudt daarom net als Het Valkhof nauwe banden met de voornaamste medespelers op het gebied van de Nijmeegse cultuurhistorie, waaronder de universiteit. De afdeling Geschiedenis werkt regelmatig samen met Het Archief, Museum Het Valkhof heeft meer te maken met medewerkers van de afdelingen Kunstgeschiedenis en Archeologie. 'Samen hebben

Archiefwezen en archeologie: meer dan hobbyïsme

De keuze om de stad Nijmegen in hun werkzame leven centraal te stellen, hebben beide directeurs bewust gemaakt. Van der Woude is enthousiast over Nijmegen: 'Je voelt dat Duitse er al een beetje doorheen. Het is niet zo honderd procent Hollands en Haags, dat spreekt me wel aan'. Geboren en getogen in het Gelderse Ede is haar hart bij Gelderland blijven liggen: 'Ik ben Gelderse en heb ook weloverwogen gekozen voor de Gelderse geschiedenis. Na haar opleiding geschiedenis in Gent en Nijmegen besloot Van der Woude, dochter van de emeritus hoogleraar agrarische geschiedenis Ab van der Woude, zich volledig te richten op het archiefwezen. Voordat zij haar functie als directeur van Het Archief te Nijmegen accepteerde, was zij archivaris in haar geboorteplaats Ede. Zoals zij zelf aangeeft, ligt haar werk in Nijmegen nu dicht bij haar vak. 'In Ede was ik naast archivaris voor de helft van de tijd hoofd Cultuur, wat in praktijk al snel voor driekwart van de tijd betekende. Als hoofd Cultuur droeg ik verantwoordelijkheid voor de subsidiëring van verenigingen en was ik bezig met de bouw van een cultuurcomplex, een soort creativiteitscentrum als de Lindenberg met een bibliotheek inbegrepen. Bij mijn aanstelling in Nijmegen heb ik echt gekozen voor het archiefwezen. En niet zonder reden, want buiten Arnhem beschikt Nijmegen natuurlijk over het grootste en mooiste archief.'

Valkhofdirecteur Brouwer, niet afkomstig uit de Gelderse provincie, vertelt dat de overgang voor haar een stuk groter was. Na een studie Klassieken en Archeologie aan de Universiteit van Leiden werkte zij jarenlang bij het Museum van Oudheden in dezelfde stad. Nijmegen was voor Brouwer nog grotendeels terra incognita. 'Ik kende de stad eigenlijk helemaal niet. Als ik hier al kwam, dan was dat slechts als archeoloog op bezoek in museum Kam. Omdat dit museum erg excentrisch lag, kwam ik totaal niet in aanraking met het centrum. De ene keer dat ik Nijmegen wel echt verkend heb, was tijdens een archeologisch congres in de jaren tachtig; de stad kwam toen erg armelijk over. Maar dat is precies de inhaalslag die de Nijmeegse binnenstad heeft gemaakt met de Marikenstraat en het Mariëburgplein. Dat vind ik nu echt fantastisch!'

Het solliciteren op de functie van museumdirecteur in Nijmegen was volgens Brouwer een logische stap in haar carrière. In het Museum van Oudheden was zij reeds uit de voetsporen van de archeologie getreden om zich te ontwikkelen als manager. 'Ik heb in Leiden de stap gezet van inhoudelijk werk naar de managementkant. In Nijmegen zag ik een prachtige kans om dat verder uit te bouwen. Voor mij is het echt een uitdaging om met dit museum zo ver en zo goed mogelijk te komen.'

Haar archeologische achtergrond ervaart Brouwer nog steeds als een grote hulp bij haar managementpositie. 'Natuurlijk vind ik het vanuit mijn eigen interesses heel leuk dat archeologie in het Valkhofmuseum zo'n belangrijke rol speelt. Maar je inhoudelijke achtergrond is ook erg handig. Als je

Het Archief, Centrum voor Stads- en Streekhistorie Nijmegen, beheert archieven van de plaatselijke overheden van Nijmegen en van enkele omliggende plaatsen, zoals het Polderdistrict Maas en Waal. Het Archief wordt sinds 2002 geleid door Corry Christien van der Woude. Buiten het gemeentelijk archief worden een groot aantal archieven van particulieren en van lokale instellingen, zoals verenigingen, kerken, scholen en bedrijven opgeslagen. Verder bezit het Archief een uitgebreide bibliotheek met foto's van straten, personen en gebeurtenissen.

Naast een verzameling kaarten en plattegronden vanaf de 16^e eeuw, kunnen lokale en regionale kranten geraadpleegd worden, zoals De Gelderlander vanaf 1856 en de Nijmeegsche Courant vanaf 1814, maar ook De Nijmeegse Stadskrant en De Brug. Ook bezit het Archief een niet geringe oorlogsdocumentatie van 1940-1945: bonkaarten, lijsten van oorlogsslachtoffers en affiches zijn hier terug te vinden.

puur een managementopleiding hebt gedaan heb je minder het idee hoe je met een groep vakinhouderlijke lieden zo ver mogelijk kunt komen. Zij staan natuurlijk sterk voor de inhoud van hun werk. Ik denk dat het in een ziekenhuis ook erg moeilijk is om algemeen directeur te zijn met een schaar aan specialisten, zonder zelf een medische achtergrond te hebben.' Van der Woude sluit zich hierbij aan: 'Soms is er begrip nodig, omdat je uit het vak komt, maar soms heb je ook meer mogelijkheid om duidelijke grenzen te stellen omdat je met het vak bekend bent. Kritiek wordt op deze wijze beter geaccepteerd. Het werk moet namelijk niet eindigen in slechts hobbyisme. Het gezamenlijk einddoel wordt dan uit het oog verloren en veel tijd, geld en energie wordt verspild'.

Spijt dat ze buiten de wetenschap zijn gaan werken, hebben de directeurs van Het Valkhof en Het Archief niet. Van der Woude stilt haar drang naar wetenschappelijk onderzoek door als buitenpromovendus aan een proefschrift te werken. 'Het is een keuze die ik bewust gemaakt heb,' geeft zij aan. 'Ik vind het beroep van archivaris een prachtvak. We hebben via de universiteit en bijvoorbeeld het bestuur van de Nijmeegse geschiedkundige vereniging Numaga nog veel contact met wetenschappers. Wat je ook kunt doen met de geschiedenis, de stad en zijn omstreken, ik kom ermee in aanraking.'

Digitalisering en schaalvergroting

De geschiedenis van Nijmegen mag zich de laatste jaren verheugen op een toenemende belangstelling. Het feit dat boekwerken over memorabele momenten en locaties uit de stedelijke geschiedenis gretig aftrek vinden, het ledenbestand van de geschiedkundige verenigingen alleen in omvang toeneemt en bezoekers in groten getale toestromen als er een historisch getinte activiteit in de stad plaatsvindt: alles wijst op een grote publieke interesse in de Nijmeegse geschiedenis.

Volgens beide directeurs komt die groeiende aandacht uit alle hoeken van de maatschappij: 'We spreken op dit moment een heel breed publiek aan', stelt Brouwer. Het registratiesysteem van Het Archief, waarin de achtergronden van bezoekers worden bijgehouden, staft deze bewering. 'We krijgen uit alle geledingen meer mensen op bezoek: meer genealogen, meer wetenschappers en meer leerlingen en studenten,' verklaart Van der Woude. 'De betere faciliteiten die we sinds de verhuizing kunnen bieden, heeft een extra vraag opgewekt – afgelopen jaar zijn onze bezoekersaantallen zelfs met 40 procent gestegen. Daar komt nog eens bij dat de samenleving aan het vergrijzen is, waardoor er steeds meer bezoekers voor genealogisch onderzoek komen. We zijn natuurlijk heel blij met deze resultaten, want daar werken we voor. Maar eerlijk gezegd hoop ik dat de enorme groei wel weer wat afzwakt; het is met onze huidige bezetting namelijk niet eenvoudig om aan die vraag te voldoen zonder aan kwaliteit in te boeten.'

Met de voortschrijdende digitalisering lijkt het desalniettemin onwaarschijnlijk dat het aantal bezoekers in de toekomst zal afnemen: 'De grote hamvraag is wat er gaat gebeuren als wij de sluisdeur naar het internet openzetten. Op dit moment is onze digitale informatievoorziening nog vooral een richtingsverkeer, in de zin van: "dit is wat Het Archief heeft, u kunt het eraf halen en verder alleen een vraagje intypen in de hoop binnen redelijke tijd antwoord te krijgen." Er is kortom geen open communicatie en dat is niet goed.' In de toekomst zal het Nijmeegse archief daarom aansluiting zoeken bij het landelijk project om archiefinformatie en –inventarissen digitaal te ontsluiten via de internetpagina www.archieven.nl. Doel is om de rijke schat van de Nederlandse archiefdiensten aan zo veel mogelijk onderzoekers open te stellen. Van der Woude, als Nijmeegs archivaris nauw betrokken bij de ontwikkelingen van het archiefwezen van Gelderland, legt uit hoe het Gelders Archief in Arnhem in dit ver-

band naar een beter publieksbereik toewerkt: 'De website zal zo worden ingericht dat de bezoeker via een gelaagde structuur van hoofd- en subvragen gericht naar een oplossing voor zijn probleem kan zoeken. Met als resultaat dat hij doeltreffend doorverwezen wordt en ook echt antwoord krijgt op zijn vraag.'

Meer bezoekers, meer openheid en meer vragen: Het Archief is hard bezig uit te groeien tot een volwassen archiefdienst. Van der Woude erkent dat deze vertaalslag niet een-twee-drie gemaakt is: 'Door de modernisering krijgt dezelfde groep medewerkers ineens te maken met andere eisen, en dat vraagt een andere manier van werken. Mijn organisatie was gewend om doelgerichte bezoekers te helpen en inhoudelijke vragen te beantwoorden. Inventiviteit was het sleutelwoord: het was de kunst om met de handicap van een beperkt budget en een kleine behuizing resultaten te boeken. Dat had iets gezelligs en kneuterigs. Maar nu Het Archief in een prachtig nieuw gebouw zit en toegankelijker is geworden, wordt automatisch een andere en meer professionele vorm van dienstverlening verwacht. Het vraagt enige tijd en energie om onze mogelijkheden met die nieuwe wensen in overeenstemming te brengen.'

Dezelfde tendensen zijn zichtbaar in de organisatie van Het Valkhof. Met de overgang naar het nieuwe gebouw kreeg het museum eveneens met een enorme schaalvergroting te maken. De komende jaren zal het museum een nieuwe koers gaan varen om de nieuwe faciliteiten ten volle te benutten. 'Een mooie uitdaging,' vindt directeur Brouwer, 'maar ook een lastige. Het doel is te komen tot een meer evenwichtige combinatie van inhoudelijk aanbod en publiekswerk. Voorheen was het museum toch een beetje doorgeslagen naar de inhoud, de tentoonstellingen; het concentreerde zich te weinig op de doelgroepen en de wensen van het publiek. Je kunt wel een prachtige speciale tentoonstelling inrichten voor 10.000 mensen, maar dan zul je datzelfde jaar ook twee grote publiekstrekkingen op de agenda moeten zetten om het totale bezoekersaantal op niveau te houden. Het in balans brengen van deze keuzes vraagt ook van onze medewerkers een omslag in het denken. Niet dat Het Valkhof zijn museale functie in de toekomst gaat verwaarlozen – integendeel. We gaan alleen accenten verleggen. Het raamwerk hiervoor is in een nieuw beleidsplan geschetst, de "lijst" is opgehangen; nu is het zaak het schilderij samen in te vullen.'

Op de vraag op welke doelgroepen Museum Het Valkhof dan gaat inspelen, noemt Brouwer het voorbeeld van de zogenaamde nieuwe Nederlanders. Deze groep zal de komende vijftig jaar een steeds groter aandeel in de samenleving hebben, met haar eigen wensen en behoeften. In Nijmegen is op dit moment 24 procent van de stedelijke bevolking allochtoon. 'Er moeten nu stappen gezet worden om bij deze mensen interesse te wekken voor hun nieuwe leefomgeving. Ook een museum als het onze kan daaraan bijdragen, onder andere door educatie op scholen over wat er allemaal te zien is. We passen onze collectie moderne kunst er niet direct op aan, maar we verzamelen binnen de aandachtsvelden van Het Valkhof natuurlijk net zo goed allochtone kunst als autochtone. Bovendien is onze archeologische kunstcollectie in feite één en al allochtoon, want indertijd zaten hier alleen maar nieuwe Nederlanders...'

Het Archief bewaart als overheidsinstelling automatisch steeds meer 'kleurrijke' collecties in haar depots, afkomstig van de verschillende gemeentelijke diensten. Vanzelfsprekend zorgt de toename van het aantal allochtone organisaties op zichzelf ook voor meer archiefvorming, maar dat materiaal blijkt in de praktijk niet eenvoudig te verwerven. Van der Woude: 'Net als bij sommige andere maatschappelijke groepen – denk bijvoorbeeld aan de kraakbeweging – is het niet makkelijk om je vinger te krijgen achter archieven van allochtone groepen en instellingen. Maar ze zijn het documenteren meer dan

waard.' Aan de andere kant draagt Het Archief als informatiecentrum, net als het museum, op lokaal niveau een steentje bij aan het inburgeringsproces: 'In een museum wordt het verleden natuurlijk prachtig verbeeld. Bij een archief gaat het iets minder om het genieten en meer om het bijbrengen van een omgevingsbewustzijn. Waar woon ik eigenlijk, en waarom staat mijn school in de straat waar hij staat? Dit zal er uiteindelijk toe moeten leiden dat nieuwe Nederlanders zich opgenomen gaan voelen door de gemeenschap.'

Toekomstdromen

Het Nijmeegse verleden in al zijn facetten zichtbaar maken, dat is het gemeenschappelijk doel van Het Archief en Museum Het Valkhof. Hiervoor participeren beide instellingen momenteel in twee grote projecten: de inrichting van een cultuurhistorisch centrum en de uitgave van een driedelige stadsgeschiedenis in 2005. Het zijn toekomstdromen die binnen niet al te lange tijd werkelijkheid zullen worden.

Een aantal jaren geleden werd vanuit de gemeente het idee geopperd om alle cultuurhistorische informatievoorzieningen van de stad te kanaliseren en toegankelijk te maken op één centraal punt. De realisatie van dit plan staat vast, maar over de exacte invulling lopen de meningen nog uiteen. Brouwer legt uit waarom: 'De meeste instellingen en verenigingen die werkzaam zijn op het gebied van de cultuurhistorie laten weten dat zij de meeste behoefte hebben aan ruimte, om te vergaderen, lezingen te houden en om hun archief kwijt te kunnen. Bovendien wordt het begrip cultuurhistorie in de huidige discussie over de invulling van het project een beetje verengd tot monumentenzorg en archeologie. De gemeente staat toch iets anders voor ogen, en ons ook. Wij denken meer aan een centraal informatiepunt waar het publiek terecht kan met al zijn vragen, om vervolgens doorgestuurd te worden naar de meest geschikte instelling om die vragen van een passend inhoudelijk antwoord te voorzien. Een soort cultuurhistorisch loket voor de inwoners van Nijmegen, maar ook voor mensen van buiten de stad met interesse voor onze cultuurhistorie.'

Het liefst zien Brouwer en Van der Woude een plaats gerealiseerd waar informeren hand in hand gaat met illustreren. Van der Woude verklaart dat die tendens zichtbaar is in de hele sector van het cultuuroerisme: 'Mensen willen echte belevenissen meemaken en het verleden als het ware ondergaan. Door eerst een ervaring op te doen, wordt de interesse gewekt om een verdiepingsslag te maken. Die verdieping vind je dan vervolgens in een museum of in een archief. Het Archief zelf heeft niet de specialisten in huis om die historische belevingswereld te creëren; daarvoor werken we te vraaggericht en op

basis van maatwerk. Maar we denken wel hard mee over de invulling. Ik vind het heel belangrijk dat het project wordt gerealiseerd én dat het historisch verantwoord wordt!' Het visualiseren van het verleden is inderdaad meer het werkterrein van musea, erkent Brouwer. Museum Het Valkhof zou in haar ogen een ideale locatie zijn om het cultuurhistorisch informatiecentrum in te richten: 'Het Valkhof heeft al de nodige expertise en zou het centrum ook kunnen huisvesten, want de hele benedenverdieping staat nog leeg. Dan is het probleem van de bemensing meteen ook minder groot, want bij nieuwbouw heb je toch meer nieuw personeel nodig.' Beide directeurs weten wat ze willen, maar zullen moeten afwachten hoe het plan uiteindelijk wordt uitgewerkt. 'Eén ding weten wij zeker,' stelt Van der Woude: 'Wij zijn er klaar voor en zullen ook op dit terrein samenwerken!'

Een historisch verantwoorde Efteling, het klinkt prachtig. Maar met welke achterliggende gedachte is dit idee eigenlijk geboren? Volgens Van der Woude wil de gemeente de waarde van het Nijmeegse verleden meer benadrukken: 'De cultuurhistorie is een van de belangrijkste kernkwaliteiten van onze stad. Nijmegen is niet zomaar de oudste stad van Nederland! In het verleden heeft Nijmegen dat misschien te weinig uitgedragen; buiten de stad denkt men nogal eens dat Nijmegen een soort Deventer aan de grens is.' Ook Brouwer meent dat er op dat terrein nog veel te winnen is: 'Het is een feit dat er van dat verleden jammerlijk weinig meer te zien is, dankzij de verschillende stadsvernieuwingen en de vernielingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Als de stad in 2005 haar 2000-jarig bestaan viert, moeten we daarom in brede kring hernieuwde aandacht vragen voor haar rijke geschiedenis.'

Vanuit het streven het Nijmeegse verleden zichtbaar te maken, en in het achterhoofd de gedachte dat dit verleden nog veel historiografische lacunes kent, werd in 1996 ook het plan opgevat om een integrale stadsgeschiedenis samen te stellen. Initiatiefnemer was de historische vereniging Numaga, die vond dat Nijmegen – in de woorden van wijlen Numaga-oprichter en Nijmeegs hoogleraar L.J. Rogier – niet langer zonder een 'wetenschappelijk- verantwoorde, maar in goede zin populaire "Geschiedenis van Nijmegen"' door het leven kon. Heel cultuurhistorisch Nijmegen is betrokken bij de realisatie van dit project. Een groot aantal deskundige onderzoekers en redacteurs van de Nijmeegse universiteit, andere universiteiten en van de gemeente Nijmegen leveren inspanningen om het geplande boek in 2005 het levenslicht te laten zien. Museum Het Valkhof ondersteunt het project met zijn archeologische en prentencollectie; Het Archief levert een zeer belangrijke bijdrage aan het historisch onderzoek van de verschillende auteurs. Van der Woude: 'De stadsgeschiedenis kost heel veel tijd op dit moment, maar dat is het dubbel en dwars waard. Zonder overzichtswerk is het onmogelijk een coherent beeld te krijgen van de Nijmeegse geschiedenis – je bent nu nog aangewezen op het lukraak lezen van wat artikelen. Bovendien vormt een stadsgeschiedenis in de toekomst een goede basis om meer verantwoorde tentoonstellingen of beleidsnotities te kunnen maken. Het is mijn droom om in 2005 een prachtige Nijmeegse stadsgeschiedenis in handen te houden, die hopelijk ook nog betaalbaar is.'

In het kader van 2000 jaar Nijmegen zal Museum Het Valkhof een belangrijke bijdrage leveren aan de festiviteiten in 2005. Brouwer licht alvast een tipje van de sluier op: 'Wij zullen in ieder geval een tentoonstelling over en een opvoering van Mariken van Nimwegen organiseren. Daarnaast zal er in Het Valkhof ook een expositie geopend worden over de Romeinen in Nijmegen. Verder willen we in de stad zelf op alle mogelijke manieren zichtbaar proberen te maken dat Nijmegen al zo oud is. Ik hoop dat we daar alle betrokken partijen voor op één lijn krijgen en het publiek behalve feesten het nodige kunnen bieden op het gebied van de cultuurhistorie.' Van der Woude kijkt ook graag verder de toekomst in: 'Het mag natuurlijk niet zo zijn dat de aandacht voor het Nijmeegse verleden ophoudt als de helft van de bevolking na 2005 weet dat Nijmegen de oudste stad van Nederland is. Het geld mag

met deze gigantische investering niet vervliegen; er moeten nieuwe opdrachten en plannen uit voortvloeien die de continuïteit van de stedelijke geschiedbeoefening waarborgen. Cultuurhistorisch Nijmegen moet definitief op de kaart worden gezet!

(Advertentie)

Pen Shop

Molenstraat 107
6511 HD Nijmegen
Tel. (024) 322 90 32

Geef de pen door...

Missie aan de marge of aan het front?

• Myriam Everard

Hoewel ik mij in geen enkel opzicht een Nijmegenaar mag noemen, heeft de redactie van ET•VT de uitnodiging van Peter Altena toch van harte tot de hare gemaakt en mij dit extemporeetje toevertrouwd. Maar al mag ik mij dan weinig in het Nijmeegse ophouden, als *ancienne* van het Rooms-Katholiek Lyceum voor Meisjes "Maria Virgo" te Rotterdam – een school van de zusters van JMJ (Jezus, Maria, Jozef) die in verzuilend Nederland de trots van katholiek Rotterdam was, maar in mijn schooltijd al ernstig in haar nadagen verkeerde en de gevolgen van het Vaticaans Concilie en de introductie van de anticonceptiepil ook niet meer te boven zou komen – en als nazaat van een familie die haar katholieke glorie zelf nog vóór de verzuiling situeerde, ben ik om zo te zeggen met de geschiedenis van het katholicisme opgegroeid. Omdat mij de geschiedenis van vrouwen bovendien nog eens professioneel aan het hart gaat, kunnen de verrichtingen van de Nijmeegse *équipe* die zich al zo'n 20 jaar met grote toewijding op de geschiedenis van katholieke vrouwen toelegt, bij voorbaat op mijn warme belangstelling rekenen. Bij terugblik op de wonderbare productiviteit van deze onderzoeksgroep vallen allereerst de klinkende titels waaronder boeken en artikelen de wereld ingegaan zijn in het oog. Vrome vrouwen. Roomse dochters. Geestelijke maagden. Bruiden van Christus. Onschuldphantasieën. Verlangen naar de val. Bezielde bewegingen. Voortgaan in vertrouwen. Gaan voor God. Zindelijkheid en zuinigheid. Zorgen in Gods naam. Vroomheid in veelvoud. Missie in de marge. Wetenschap in dienstbaarheid. De poëtica van de katholieke-vrouwentitel is er duidelijk een van allitereren en combineren – de auteur van een boek met de titel *Ziel en zinnen* kan erover meepraten. Niettemin, bij iets nadere beschouwing schijnt deze stralenkrans van titels vooral naar binnen, en belicht daar een groepje zorgende zusters die hun ziel en zaligheid lijken te hebben gelegd in een ware missie in de marge: de eigen achterban ervan te overtuigen dat de geschiedenis van katholieke vrouwen niet de geschiedenis is van onmondigheid, baardwang en benepenheid in eigen kring waar de buitenwereld haar voor houdt, maar juist een geschiedenis is van de kansen die een religieus leven vrouwen bood om zich intellectueel te ontwikkelen, een werkend leven te leiden of verre landen te bereizen, en de ruimte die er in een almaar groeiende eigen zuil voor religieuze en niet-religieuze vrouwen ontstond om zich verdienstelijk te maken in het katholieke onderwijs, de katholieke recreatie, het katholieke maatschappelijk werk, ja, de katholieke politiek en de katholieke wetenschap.

Het onttrekt zich aan mijn waarneming of deze seksespecifieke aanvulling op de katholieke geschiedenis te bestemder plekke ook als zodanig is aanvaard. Maar op de receptie van de Nijmeegse katholieke vrouwengeschiedenis binnen het landelijk verband van vrouwengeschiedenis heb ik wel enig zicht. Daar valt vooral de totale stilte op die dit onderzoek omgeeft: geen blij onthaal omdat het met die katholieke vrouwen aan wie, weten wij het niet allemaal, van oudsher toch altijd nog iets van 'achterlijk' of dan toch 'achtergebleven' kleeft, allemaal erg mee blijkt te zijn gevallen, geen confrontatie en discussie, geen bestrijding op punten. Niks. Ik weet niet hoe men daar in Nijmegen over denkt, maar ik vind het jammer. Vooral omdat de geschiedenis van katholieke vrouwen een geschiedenis zou

kunnen zijn waarvan het belang ver buiten de eigen kring reikt en die deze stilte dan ook zonder moeite zou kunnen doorbreken. Daarvoor lijkt maar een kleine perspectiefverschuiving nodig: van een geschiedenis van katholieke vrouwen naar een geschiedenis van vrouwen en katholicisme. Want hoe bezielde katholieke vrouwen ook mogen hebben bewogen, een geschiedenis waarin dat bewegen zelf al genoeg is en de richting van dat bewegen buiten beschouwing blijft, laat belangrijke en momenteel weer actuele vragen liggen. Waar ik daarbij aan denk, valt goed te illustreren aan het leven van Wilhelmina Drucker, wier verhouding tot het katholicisme in het Nijmeegse project nimmer object van onderzoek lijkt te zijn geweest. Zij werd, als kind van een katholieke ongehuwde moeder, katholiek gedoopt en katholiek opgevoed, heeft zich vervolgens – mede vanwege de hardvochtige houding van de katholieke kerk jegens buitenechtelijke kinderen, zoals zij herhaaldelijk heeft gememoreerd – van de kerk afgekeerd en zich tot de vrijdenkster en feministe ontwikkeld die zij haar leven lang zou blijven. Voor de geschiedenis van vrouwen en katholicisme is het van belang dat de ontwikkelingen in de katholieke kerk, die zij, zeker waar die vrouwen betroffen, blijvend heeft gevolgd, daarbij een duidelijke oriëntatie vormden. Dat haar streven naar gelijkheid tussen man en vrouw door de vertegenwoordigers van de katholieke kerk in alle toonaarden werd bestreden, behoeft geen betoog. Dat dat haar er in het geheel niet van weerhield om met de vrouwen die zich buiten of binnen de zuil-in-wording als katholieke vrouwen manifesteerden in discussie te gaan, evenmin. Hamvraag was of zij zich binnen de toenmalige katholieke kerk met haar eeuwenoude opvattingen over de verhouding tussen de seksen en de roeping van de vrouw – waaraan zij het predikaat 'achterlijk' niet onthield – wel tot zelfstandig denkende en handelende subjecten zouden kunnen emanciperen. De aangesproken vrouwen bleven het antwoord daarop toen grotelijks schuldig. In een katholieke vrouwengeschiedenis wordt hen daarvoor gemakkelijk absolutie verleend, maar in een geschiedenis van vrouwen en katholicisme zou die vraag niet langer onbeantwoord mogen blijven. En nu diezelfde vraag, onder andere vrouwen in een andere geloofsgemeenschap, opnieuw actueel is, zou een dergelijke geschiedenis een ongehoorde bijdrage aan het debat over vrouwen en religie kunnen zijn.

En, omdat mannen de katholieken van vrouwenstudies zijn, geef ik de pen door aan Dr. Stefan Dink, als onderzoeker van de geschiedenis van mannen en mannelijkheid verbonden aan het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen.

Boeken Top 5

• Koen Vossen

Voor deze vaste rubriek stelt een historicus of historicus in spe op verzoek van de redactie een Boeken Top 5 samen: een lijst van werken die een blijvende indruk hebben gemaakt en van invloed zijn geweest op zijn of haar vorming – als wetenschapper, historicus en als mens. Ditmaal viel de eer te beurt aan historicus Koen Vossen (1971), die voor ET•VT zijn favoriete boeken over het interbellum op een rijtje zette. Koen Vossen studeerde politieke geschiedenis in Utrecht en Keulen. Momenteel is hij parttime docent geschiedenis aan de KUN. In februari 2003 promoveerde hij op Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940.

Opgegroeid met Ad Vissers Toppop, Veronica's alarmschijf en de Tros Top 50 ben ik een kind van het hitparadedenken. In een intellectuele omgeving strekt zoiets meestal niet tot aanbeveling. Wat is immers onbenulliger dan denken in termen van de vijf beste, slechtste, mooiste, lelijkste? Toch is zo'n oordeel een grove miskenning van de intellectuele en wetenschappelijke kwaliteiten waarover de rechtgeaarde hitparadedenker moet beschikken. Hij of zij moet definiëren, inventariseren, goede criteria verzinnen en hanteren, eventueel zelfs een typologie opstellen. De echte hitparadedenker is kortom een wetenschapper pur sang. Wij hitparadedenkers beschikken daarbij bovendien over een eigen bijbeltje, een boek dat ons inwijdt in de geheimen van het wetenschappelijke hitparadedenken. Het spreekt dan ook vanzelf dat dit boek – met stip – op één is gekomen:

1. Nick Hornby, *High fidelity* (Indigo 1996)

De hoofdpersoon in deze hilarische roman is geobsedeerd door het maken van hitparades, variërend van de vijf beste films met Al Pacino tot de top vijf pijnlijkste blauwtjes en van de vijf beste popsongs over herfstige maandagmorgens tot de vijf grappigste afleveringen van Cheers. Hornbys matig verfilmde boek geldt bovendien niet alleen als baanbrekend voor het hitparadedenken, maar ook voor het samenstellen van verzamelbandjes.

Voor het maken van deze hitparade is dan ook dankbaar gebruik gemaakt van het door de heer Hornby ontwikkelde theoretische kader. Zo heb ik mij beperkt tot het maken van een lijst van boeken die gaan over een periode die ik goed ken, namelijk het Interbellum. Zoals een echte hitparade van popsongs volgens Hornby bovendien verschillende muziekstijlen moet omvatten (soul, reggae, rock, hiphop en dergelijke), zo bevat de onderstaande lijst een roman, een biografie, een egodocument en een wetenschappelijk werk. Een persoonlijke top vier van boeken over het interbellum dus.

2. Jacques de Kadt, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam 1965) / *Politieke herinneringen van een randfiguur* (Amsterdam 1976)

Iedere historicus leert dat memoires als historische bron uiterst onbetrouwbaar zijn. De auteur probeert zichzelf immers in een zo gunstig mogelijk daglicht te stellen. Dit betekent niet dat egodocumenten als bron waardeloos zijn, integendeel. Wie ze kritisch leest, krijgt een fraai inzicht in de drijfveren,

het zelfbeeld en de affiniteiten van de auteur. En, minstens zo belangrijk, memoires zijn vaak erg aardig om te lezen. Neem nu Jacques de Kadts herinneringen aan de jaren twintig en dertig toen hij actief was in allerlei communistische en links-socialistische bewegingen, bladen en partijtjes. Beide delen zijn heerlijk leesvoer. De Kadts beschrijft de vele hoogoplopende conflicten binnen de revolutionairlinkse beweging en de merkwaardige figuren die in dit milieu een rol spelen: van revolutionaire veganisten tot anarcho-syndicalistische boeddhisten, van artistieke gevoelsocialisten tot rauwe arbeiders met vercelte vuisten en van humorloze Russische spionnen tot hysterische Duitse emigranten. Maar, hoewel dit waarschijnlijk niet zijn bedoeling is geweest, is De Kadts zelf toch het geestigste. Afgaande op zijn herinneringen was er in de vooroorlogse revolutionaire beweging in Nederland (of zelfs wereldwijd) namelijk maar één persoon met visie en persoonlijkheid en dat was De Kadts zelf. Maar helaas, hij bleef een roepende in de woestijn. 'Tweederangsfiguren' als David Wijnkoop, Henriëtte Roland Holst, Henk Sneevliet, en Leo Trotski hadden het niet zo op de nog bij zijn moeder wonende studeerkamer-revolutionair De Kadts.

Overigens had De Kadts wel recht op een zekere arrogantie. Na zijn breuk met de revolutionaire beweging in de jaren dertig ontwikkelde hij zich immers tot een van de meest vooraanstaande politieke commentatoren van Nederland. Zijn in 1938 gepubliceerde *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* geldt terecht als een van de eerste scherpste analyses van het fascisme.

3. Piers Brendon, *The dark valley. A panorama of the 1930s* (London 2000)

Dit recente, vuistdikke boek is het beste wat ik tot dusver over de jaren dertig heb gelezen. Brendon schetst de politieke en, zij het in mindere mate, de culturele en economische ontwikkelingen van zeven landen in dit donkere decennium: Italië, Duitsland, Japan, Frankrijk, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten. Daarnaast gaat hij uitgebreid in op de Spaanse Burgeroorlog. De kracht van het boek ligt niet alleen in de heldere analyse, waarin Brendon sterke nadruk legt op de rol van propaganda in dit tijdvak, maar ook in de grote evocatieve kracht. Daarmee bedoel ik dat Brendon erin slaagt de lezer werkelijk 'mee te nemen' naar de jaren dertig. Hij beschrijft de geuren, kleuren, de modes en obsessies van het tijdvak. Hij geeft een zeer indringend beeld van de vervolgingen in de Sovjet-Unie en in het Derde Rijk, maar schetst ook een onthutsend beeld van de zwakte van de democratische leiders in Frankrijk en Groot-Brittannië. Een absolute aanrader.

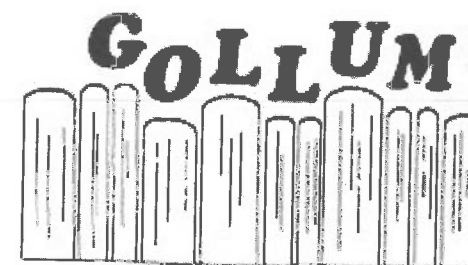
4. Klaus Mann, *Mephisto. Roman einer Karriere* (Zürich 1967)

Op het gebied van de literatuur was het interbellum natuurlijk het tijdvak van de familie Mann: de broers Heinrich en Thomas Mann en de kinderen van laatstgenoemde, Klaus en Erika. Van dit kwartet staat Thomas Mann het hoogst aangeschreven en waarschijnlijk is dat ook terecht. Mijn favoriete familie Mann-boek is echter niet van de hand van Thomas maar van zijn ongetwijfeld minder briljante zoon Klaus Mann. Diens *Mephisto* is een prachtig boek over de dilemma's waarvoor antifascistische Duitsers zich gesteld zagen na de machtsovername door Hitler. De hoofdpersoon Hendrik Höfgen besluit in tegenstelling tot veel van zijn linkse vrienden zijn toneelcarrière in Duitsland voort te zetten en raakt daardoor onvermijdelijk in het web van het regime verstrikt. De roman was na 1945 in Duitsland lange tijd uiterst omstreden omdat velen in de hoofdpersoon de succesvolle Duitse acteur Gustav Gründgens herkenden. Overigens is de verfilming van deze roman – anders dan gewoonlijk – wel de moeite waard. Niet in de laatste plaats door het prachtige spel van Klaus Maria Brandauer.

5. Jan Meyers, *Mussert. Een politiek leven* (Amsterdam 1984)

Dit boek ligt al enige tijd voor een prikkie bij De Slegte, maar laat u hierdoor niet van de wijs brengen. Meyers biografie van Mussert heeft namelijk alles wat een goede biografie moet hebben; een sterke psychologische duiding zonder in therapeutische termen te vervallen, een scherpe analyse van zijn opkomst en ondergang, een fraaie, literaire stijl en – hier ook weer – een grote evocatieve kracht. Wie iets wil begrijpen van het succes van de NSB in de beginjaren en de daaropvolgende radicalisering en marginalisering en de collaboratie tijdens de Duitse Bezetting kan niet zonder dit prachtige boek.

(advertentie)

Antiquariaat Gollum

Een bezoek zeker waard!

Voorraad kunstboeken, klassieken, Ned. Literatuur;
specialist in oude landkaarten en oude prenten

Van Welderenstraat 41, 6511 MC Nijmegen

Lettres Provinciales

Jan Roes 15 juni 1939 - 24 mei 2003

Op 24 mei 2003 is professor Jan Roes overleden. Volkomen onverwachts was hij een week tevoren getroffen door een hartaanval. De vrijdag na Hemelvaartsdag hebben we hem naar zijn laatste rustplaats gebracht. In paradisum deducant te Angeli. Jan zou op 15 juni 64 jaar zijn geworden en hij had al aangekondigd dit studiejaar met emeritaat te willen gaan. De voorbereidingen voor het feestelijk afscheid dat we hem hadden toebedacht, waren al in volle gang. Het heeft niet zo mogen zijn. Chorus Angelorum te suscipiat. We zullen hem in dankbaarheid blijven gedenken.

Studenten en collega's van de Afdeling Geschiedenis herinneren zich Jan Roes uiteraard eerst en vooral als de hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme. In die functie was hij in 1994 Matthieu Spiertz opgevolgd onder wiens bezielende leiding dit Nijmeegs specialisme in twintig jaar tijd tot een volwassen studierichting was uitgegroeid. Bezuinigingen en inkrimpingen waren sinds het begin van de jaren negentig echter aan de orde van de dag en tot verbijstering van velen dreigde daar op een kwaad moment zelfs de leerstoel GNK aan te worden opgeofferd. De nieuwe hoogleraar kon

slechts in een 0,5 betrekking worden aangesteld, wat overigens geen slechte oplossing leek te zijn omdat de leerstoel nu immers gekoppeld kon worden aan het directeurschap van het KDC. Waar het nu op aan kwam, was ervoor te zorgen dat GNK niet op een zijspoor werd gedirigeerd en een herkenbare plaats binnen het onderwijscurriculum zou behouden. Bij Geschiedenis stonden ingrijpende hervormingen voor de deur – 'driestromenland' en 'studentactiverend onderwijs' – en vanaf zijn aantreden heeft Roes ervoor moeten knokken in die maalstroom zijn vak ongeschonden overeind te houden. Dat hem dat inderdaad is gelukt, zou ik bijna een wonder willen noemen. Ik herinner me de vele vergaderingen waarin de hervormingsplannen aan de orde kwamen en de troefkaarten op tafel moesten worden gelegd. Het kon er dan soms heet aan toegaan. Toen heb ik echter gemerkt dat op Jan eigenlijk wel de wapenspreuk van monseigneur Zwijsen van toepassing mocht heten: 'Suaviter in modo, fortiter in re': hij toonde zich zeer inschikkelijk in het overleg, maar de kaas bleef intussen wél op het brood. Wanneer bijvoorbeeld in de stafvergadering de kwestie van de 'studeerbaarheid' aan de orde kwam – een eufemisme waarmee concessies aan de minimalisten worden bedoeld – bleef Jan met onverstoorbare beminnelijkheid – zijn geheime wapen – op het standpunt staan dat we de lat toch zo hoog mogelijk moeten blijven leggen. Hij had natuurlijk groot gelijk. Bij GNK zijn de tweedejaars dan ook altijd gewoon 'in het diepe' gegooid. Badmeester Roes is echter nooit te beroerd geweest om zijn

pupillen dan geduldig de schoolslag te leren. De inhoud van zijn colleges sprak niet iedereen aan – daar maakte ook Jan zelf geen geheim van – maar het enthousiasme waarmee hij je leerde met bronnen om te gaan hebben de studenten op waarde weten te schatten. Het verbaast mij daarom allerminst dat menige scriptant de afgelopen jaren juist hem als begeleider heeft gekozen.

Ongetwijfeld speelde bij die keuze ook een rol dat in het Katholiek Documentatie Centrum de scriptieonderwerpen feitelijk voor het oprapen liggen. Jan Roes heeft er alles aan gedaan om eventuele drempelvrees bij de studenten weg te nemen. Werkcolleges hield hij het liefst midden tussen de archiefstukken. In de leeszaal van het KDC werden studiecabines ingericht die je als het ware tot het gaan schrijven van je opus magnum – want dat is de doctoraalscriptie voor velen toch – uitnodigden, en de kamer van de directeur stond altijd voor je open. Het KDC was trouwens ook de enige plek waar je hem op goed geluk aan kon schieten want de kamer die Jan bij ons in het Erasmusgebouw was toebedeeld, had toch eigenlijk niet veel meer dan symbolische betekenis. Het spreekt vanzelf dat Jan ook tijdens zijn professoraat meestal op de brug van het KDC-schip was te vinden, zoals het een goede kapitein betaamt, vooral wanneer er zwaar weer op komst is. Dit bleek de laatste jaren helaas steeds vaker het geval te zijn.

Toen Jan in 1994 tot hoogleraar werd benoemd, was hij al vijfentwintig jaar directeur van het Katholiek Documentatie Centrum. Vanaf de oprichting, in 1969, heeft hij daar zijn schouders onder gezet en binnen de kortste keren wist hij er een instituut van te maken dat zowel landelijk als internationaal bewondering afdwong. Het ging hem er namelijk niet alleen om zoveel mogelijk archieven, bibliotheken en collecties van de ondergang te redden, toen katholiek Nederland aan het ontzuilen was geslagen, maar hij wilde die verzamelingen ook zo snel mogelijk optimaal toegankelijk maken voor onderzoekers. Om dat voor elkaar te krijgen, zette hij een automatiseringsproject op dat indertijd uniek was in de Nederlandse archiefwereld. Het KDC ontwikkelde zich tot een bijzonder gebruiksvriendelijk 'laboratorium voor onderzoek' waarin collecties van heel verschillende aard – archieven, kaartmateriaal, foto's, films en bibliotheken – integraal samengevoegd waren. De plannen om de archieffunctie los te koppelen van het documentatiecentrum en die verzamelingen elders onder te brengen – in 2001 door het College van Bestuur gelanceerd – hebben Jan dan ook in de ziel geraakt. Dat vakgenoten en bewaargevers in binnen- en buitenland massaal voor het KDC in de bres zijn gesprongen, liet hem niet onberoerd maar hij was er niet gerust op dat het goed zou aflopen. Die onzekerheid is tot het laatst gebleven.

De Nijmeegse Alma Mater heeft onnoemelijk veel krediet verworven met het KDC dat dan ook lange tijd als een paradepaardje door haar is gekoesterd. Dat bezuinigingen een herbezinning opdoen maakten, kan niemand de universiteitsbestuurders euvel duiden, maar daarbij leek de *sensus historicus* plotseling ver te zoeken te zijn. De tijd dat Van Melsen, Rogier, Manning en Thurlings de koers konden aangeven, lijkt inderdaad alweer ver achter ons te liggen. Jan heeft vijfendertig jaar lang het KDC geleid en het was bijna onvermijdelijk dat hij zo'n omslag in de conjunctuur vroeg of laat zou moeten meemaken. Als geen ander wist hij echter hoe solide de infrastructuur van 'zijn' documentatiecentrum in elkaar zit – in de loop der jaren is een indrukwekkende reeks publicaties en projecten van de grond gekomen – en ik was dan ook benieuwd naar de boodschap die hij ons in zijn afscheidsrede ongetwijfeld had zullen meegeven. Ik ben ervan overtuigd dat hij zijn rede niet in mineur zou hebben beëindigd. Hij is altijd bevlogen gebleven, zijn blik op de toekomst gericht.

Jan Roes was van vele markten thuis. Hij ging de boer op om collecties in veiligheid te brengen, zette mensen aan het werk om de boel overzichtelijk op de plank te zetten, tilde als manager en pro-

ducer tijdschriften en andere publicaties van de grond en schreef daarnaast ook zelf nog een indrukwekkend oeuvre bij elkaar. De missie, de katholieke arbeidersbeweging en het netwerk van organisaties in de katholieke zuil hadden daarbij zijn speciale belangstelling. Hij onderkende het nut van wetenschappelijke bronnenpublicaties maar wilde ook het grote publiek niet links laten liggen, onder meer met aantrekkelijk uitgegeven fotoboeken. In 1998 trad hij in de Stevenskerk op als de erepromotor van Michel van der Plas, samen met wie hij in 1973 de bestseller *De kerk gaat uit* had uitgebracht. Ook het boek *Memoriale. Een eeuw katholiek leven in Nederland* (1996) dat hij samen met Herman Pijfers schreef, vloog de eerste maanden na verschijnen over de toonbank.

Ik heb Jan voor het eerst ontmoet toen we ons in oktober 1961 moesten voorstellen aan professor Rogier. De veertig eerstejaars zaten rond de tafel, op de eerste verdieping van het 'instituut', Oranjesingel 41, en zodra Rogier je naam voorlas stond je even op om je bekend te maken. Toen Jan aan de beurt was, wekte dat enige hilariteit. Hij stond daar in een indrukwekkend militair tenue, compleet met officiersstokje, en het kostte hem enige moeite om tussen de blaffende – zij het wel vriendelijke – opmerkingen van de professor door deze duidelijk te maken dat hij al derdejaars was, en toch ook eerstejaars. Zo kwamen we te weten dat hij 'ergens uit de Achterhoek' kwam – zijn wieg stond in Breedenbroek –, op het seminarie in Apeldoorn had gezeten, in Arnhem zijn gymnasiumdiploma had behaald, om aan wachtlopen en ander ongerief in de kazerne te ontsnappen zich twee jaar geleden – in 1959 dus – als student Rechten had ingeschreven, maar nu met de eigenlijke studie wilde beginnen, te weten Geschiedenis. Dat was héél goed, vond Rogier die Jan steevast als 'soldaat' bleef aanspreken. Ook al is Jan uiteindelijk bij sociaal-economische geschiedenis afgestudeerd, hij heeft van meet af aan een zwak voor de bullebakken Rogier gehad, en dat was wederzijds. Wij hebben de organisatorische en gezelligheidskwaliteiten van Jan al gauw leren kennen. Hij speelde het klaar om een excursie naar Praag – twee bussen sterk – vlekkeloos te laten verlopen en tot groot genoegen van Rogier zongen we tijdens de reis een heel liedboek bij elkaar waarbij Jan onvermoeibaar telkens weer een nieuwe strofe inzette. Een jaar later ritselde hij bij een bevriende beeldhouwer, Huub Kortekaas, een heus standbeeld van Erasmus los dat de Historische Studentenkring 'Dr. Huijbers' vervolgens als afscheidscadeau aan de hoogleraren Post en Rogier aanbood, waartoe we, met drie bussen, vanuit de raadszaal van het Nijmeegse stadhuis naar de Waaldijk bij Winssen werden vervoerd om daar, in optocht achter de dorpsharmonie, de plechtige onthulling mee te maken. Zoals bekend, is het beeld daarna naar Heyendaal verhuisd. Het is niet teveel gezegd, wanneer ik stel dat de benamingen Erasmuslaan en Erasmusgebouw feitelijk aan dit initiatief van Jan Roes te danken zijn. Jan heeft het echtpaar Rogier tot twee keer toe geholpen bij hun verhuizing en er ontstond een hechte vriendschap tussen de Rotterdammer en de soldaat uit Breedenbroek. Zo lang ik Jan heb gekend, viel iedere keer wanneer we elkaar spraken vroeg of laat wel de naam van Rogier en haalden we herinneringen op aan de man die we als onze leermeester zijn blijven beschouwen. In al het handelen van Jan meen ik Rogier te kunnen herkennen. Ik weet zeker dat hij dat als een compliment zou hebben opgevat. Zo is het ook bedoeld. •

Ton van de Sande

Afscheid Peter de Kort en Guy Mans

Deze zomer heeft de afdeling geschiedenis afscheid moeten nemen van twee van zijn markantste docenten, Peter de Kort en Guy Mans. Beiden maakten gebruik van de FPU-regeling.

Peter de Kort en Guy Mans waren bekend – en berucht – onder alle studenten vanaf het eerste jaar, niet in het minst omdat ze een grote rol speelden gedurende de gehele studie. Peter liet vooral bij GSV-borrels zien hoe de Bourgondische levensstijl ook in de moderne tijden kan worden gehandhaafd; Guy werd alom gevreesd om zijn strenge doch rechtvaardige wijze van college geven.

De afdeling Geschiedenis is niet dezelfde zonder hen.

Bekroning dissertatie Hekster

Het bestuur van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen heeft besloten de Keetje Hodshon Prijs 2003 toe te kennen aan dr. Olivier J. Hekster. Daarmee belooft de KHMW Hekster voor zijn dissertatie *Commodus. An Emperor at the Crossroads* (gepubliceerd bij Gieben, Amsterdam in de reeks 'Dutch monographs on ancient history and archaeology', vol. 23), waarop hij op 10 april 2002 aan deze universiteit bij prof.dr. L. de Blois en prof.dr. E.M. Moormann promoveerde. Deze jaarlijkse prijs van € 12.000 voor oorspronkelijk onderzoek op het terrein van de geesteswetenschappen is bedoeld ter aanmoediging van onderzoekers die nog niet langer dan vijf jaar zijn gepromoveerd. De prijs is vernoemd naar mejuffrouw Cornelia Catharina (Keetje) Hodshon, die in 1794 het huidige gebouw van de Maatschappij in Haarlem liet bouwen en tot 1829 de eerste bewoonster ervan was.

Nijmegen 2000 jaar

Enige afleveringen geleden berichtten wij over het dispuut tussen historici en bestuurskundigen over hoe oud Nijmegen nu was en wat er dus gevierd zou moeten gaan worden in 2005. De gemeenteraad heeft uiteindelijk ingestemd met een compromis: "Nijmegen 2000 jaar leven, 1900 jaar stad". De voorbereidingen voor het feest zijn inmiddels begonnen; oud-wethouder Jacques Tielen heeft een comité om zich heen verzameld. Helaas zit hier geen enkele historicus in...

Bekijk de verrichtingen van het comité op de website: <http://www.nijmegen2000.nl>.

Studentenpenning voor Femke Kok

Geschiedenis- en filosofiestudente Femke Kok heeft met de Opening van het Academisch Jaar op 1 september jongstleden de Studentenpenning in ontvangst mogen nemen uit handen van de rector magnificus, Kees Blom. De Studentenpenning is een tiental jaren geleden ingesteld om de student te belonen die bijzondere verdiensten voor de KUN verrichten, zonder daarbij noemenswaardige studievertraging op te lopen. Femke heeft dat zeker gedaan, met onder andere veel werk in het voorlichtingstraject en de Opening van het Academisch Jaar twee jaar geleden, waaruit haar boek *Trots op mijn studie* voortvloeide (waarin een twaalfstal studenten op een boeiende wijze vertelt over de ideeën, illusies en desillusies die ze hebben (gehad) bij hun studie in Nijmegen). Het afgelopen jaar nog zat ze als student-assessor in het bestuur van de Faculteit der Letteren. Het komend jaar zal ze waarschijnlijk haar studies geschiedenis en filosofie afmaken.

Hora est! Wie zijn er de afgelopen tijd gepromoveerd in Nijmegen?

Op 23 april jl. promoveerde drs. E.H. Wijnroks bij prof.dr. P. Rietbergen en prof.dr. P. Klep op zijn proefschrift, getiteld *Handel tussen Rusland en de Nederlanden, 1560-1640. Een netwerkanalyse van de Antwerpse en Amsterdamse kooplieden, handelend op Rusland*.

Op 12 mei jl. promoveerde drs. A. van Kessel bij prof.dr. J. Bosmans op zijn proefschrift, getiteld *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij*.

Op 25 juni jl. promoveerde oud-ET•VT medewerker drs. H.E. Delger bij prof.dr. P. Klep (promotor) en Dr. Th.L.M. Engelen (co-promotor) op zijn proefschrift, getiteld *Nuptiality and Fertility. An Investigation into local variations of demographic behaviour in rural Netherlands about 1800*.

Op 5 september jl. promoveerde drs. J.E.A. Ackermans bij prof. dr. J.A.H. Bots en prof. dr. P. Nissen (promotoren) en prof. dr. M.P.G. Spiertz (co-promotor) op zijn proefschrift, getiteld *Herders en huurlingen: bisschoppen en hun priesters in de republiek 1663-1705*.

(advertentie)

restaurant HET SAVARIJN

Lunch: maandag t/m vrijdag vanaf 12.00 uur

Diner: maandag t/m zaterdag vanaf 17.00 uur

zondag rustdag

Van der Brugghenstraat 14, 6511 SL Nijmegen
reserveren onder nummer 024 – 323 26 15

Recensies

C.J. de Vogel, *Getuigenis van Gods genade; autobiografie 1905-1929* onder redactie van J. de Bruijn en G. Punchinger (Verloren; Hilversum 2002) 196 pp., ISBN 90-6550-689-6, € 19,-.

Vromer dan de dominee, roomser dan de paus: de autobiografie van C.J. de Vogel

'Cornelia Catholica' werd ze, met milde ironie, door haar studenten genoemd. Dr. Cornelia de Vogel (1905-1986) was een coryfee onder de classici die zich met de klassieke wijsbegeerte bezig hielden. Haar studies van de Griekse filosofie en de kerkvaders hebben haar beroemd gemaakt en leverden haar vanaf 1947 dertig jaar een leerstoel op aan de Universiteit van Utrecht. Haar naam is verder onlosmakelijk verbonden met haar religieuze overtuiging: Cornelia de Vogel was een 'nieuwe Christen'. In 1927 bekeerde ze zich tot het protestantisme. Haar persoonlijke geschiedenis benuttend om te getuigen, schreef ze in 1941 een autobiografie over de jaren voorafgaand aan en volgend op haar bekering. Deze schreef ze op basis van het dagboek dat ze als gymnasiaste en studente bijhield en berust onder de door haar toegewezen titel *Liber ineditus de gratiis Dei* – Getuigenis van Gods genade – in het Katholiek Documentatie Centrum. Wie meent dat het beter een plaats verdient in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit moet weten dat De Vogel zich later in haar leven nogmaals bekeerde: in 1944 trad ze toe tot de Rooms Katholieke Kerk.

Waarom heeft De Vogel zich bekeerd? Ze trad toe tot de katholieke kerk na studie van het werk van de Engelse kardinaal John Henry Newman en de kerkvaders. Hoe ze tot het orthodox-protestantisme kwam, is moeilijker te verklaren. De Vogel vond haar verslag van die bekering en haar andere werken in ieder geval zo belangrijk dat ze haar vermogen naliet aan de 'C.J. de Vogel-stichting ter bevordering van de studie der oecumenica' die naast het financieren van onderzoek zorg draagt voor het blijvend uitgeven van haar werk. De directeur van het 'protestantse KDC' en bestuurslid van de stichting J. de Bruijn verzorgde de uitgave en schreef een inleiding bij *Getuigenis van Gods genade*.

Cornelia de Vogel werd op 27 februari 1905 in Leeuwarden geboren in een ontwikkeld liberaal milieu. Officieel waren haar zus en ouders – vader was apotheker en moeder huisvrouw – vrijzinnig doopsgezind, maar religie speelde nauwelijks een rol in de opvoeding. Op de neutrale meisjesschool die De Vogel bezocht, hoorde ze in versjes voor het eerst over God. Het naïeve geloof dat ze op basis daarvan ontwikkelde en dat ze voor haar ouders verzwegen, werd aan het wankelen gebracht "door het ontwaken van de rede: de periode dat het verstand zegt dat wat het geloof zegt niet kan". Op het gymnasium begon het gepieker over de vraag naar God en de zin van het leven.

Reeds op jonge leeftijd toonde De Vogel haar sterke persoonlijkheid: ze was geen vrouw van compromissen, was afkeuring van het 'schipperen' en verafschuwde eenvoudige oplossingen en opper-

vlakligheid. Dit karakter in combinatie met de religieuze twijfels was de oorzaak voor haar belangstelling voor wijsgerige en theologische vraagstukken. Dat deze interesse zo ver doorschoot, kwam door dat De Vogel buitengewoon intelligent en leergierig was. Al op 11- en 12-jarige leeftijd schreef ze verhalen die in de prullenbak verdwenen omdat ze ze niet goed genoeg vond. Op aanraden van een oom beschreef ze haar gedachten en gevoelens in een dagboek. Waar leeftijdgenoten roddels over vriendinnen noteerden, besprak De Vogel religieuze en filosofische kwesties, oorlogspsychologie, moderne opvoeding en de vorming van het schoolwezen. Blevens in het dagboek vastgelegde leeservaringen van vriendinnen beperkt tot meisjesboeken, bij De Vogel betrof het klassieke auteurs en Franse poëzie. Ziektes zoals een maagbloeding deden De Vogel weinig omdat ze minder erg waren dan de "geestespijnen" en ze haar de gelegenheid boden thuis in bed te lezen en denken.

Hoewel ze op school niet onpopulair was, zocht ze als puber bij idealistische jeugdorganisaties naar leeftijdgenoten die sympathiseerden met haar geestelijke zoektocht. Zo monsterde ze in 1921 aan bij de Praktisch Idealisten Associatie (PIA), een romantische en idealistische beweging die maatschappelijke vernieuwing en persoonlijke zuiverheid voorstond. "Christus kenden wij niet, tenzij dan als groot voorbeeld. Van zonde en verslissing wisten wij niet. Maar wij zochten een meer innerlijk, geestelijk leven dan wat wij vonden in eigen omgeving, in eigen huis en werk." Bij de PIA kwam De Vogel in contact met oosterse wijsheid, theosofie en antroposofie: de organisatie voedde – enige tijd – haar geestelijke honger en ze beschouwde haar in die periode dan ook als haar kerk en broederkring.

Nog voor ze haar gymnasiumdiploma behaalde en naar Utrecht verhuisde om klassieke letteren te gaan studeren, onderging De Vogel tijdens een vakantie in Haarlem in 1923 een mystieke ervaring. Het "groot en stralend innerlijk licht" en een besef van "de werkelijkheid der onzienlijke wereld" die zij ervoer zou ze later beschouwen als eerste stadium in de ontmoeting met Christus. Ze verkeerde de weken na de goddelijke ervaring in een gelukzalige roes, om zich vervolgens nog maar meer troosteloos en verlaten dan daarvoor te voelen.

In Utrecht ging De Vogel op in haar studie. In 1926 was ze zo verdiept in Plato dat ze, toen ze vanuit de tram op weg naar college mensen met schaatsen zag lopen, zich verbaasde over het feit dat er nog mensen aan "schaatsenrijden" konden denken. De studie poogde, tot genot van De Vogel, gemakkelijke zekerheden los te maken, de grens aan het denken te tonen, de "hoogmoed der speculatieve rede" te vernietigen en op de armoede van menselijke geest te wijzen. In de kerstnacht van 1926 had De Vogel opnieuw een mystieke ervaring, waarin zich 'de vreugde en de volheid van een diep-innerlijke ervaring van Zijn Tegenwoordigheid' openbaarde. Hierdoor wist ze zeker dat ze bij de kerk van Christus behoorde. De volgende morgen besloot ze maar meteen naar een kerkdienst te gaan, daarbij in haar autobiografie tweemaal uitdrukkelijk vermeldend dat ze alleen naar een kerk wilde "waar geen vrijzinnige dominee preekte". Fanatiek en ongeduldig als ze was, volgde ze eerst de verplichte catechisatie – ze wilde het liefst meteen gedoopt worden in de Nederlands Hervormde Kerk. Was het toeval dat de dominee haar vergat op te geven voor de belijdenis, zodat De Vogel gedwongen werd langer te wachten? Haar rigoureuze bekering schrok niet alleen mogelijk haar eigen dominee af maar ook haar vrienden. Tijdens een ontmoeting met een oude vriend van de PIA verbaasde ze zich over het feit dat hij haar blijdschap omtrent de bekering niet deelde, geen ontroering over Christus' lijden en kruisgang voelde, geen bange vraag had, geen "diepe getroffenheid door Zijn woord van Godverlatenheid" kende. Met zo iemand wilde ze niet meer omgaan. "Wij scheidden als vrienden die elkaar niet meer verstonden."

Wie ooit een preek heeft gehoord, herkent het retorisch taalgebruik in de autobiografie. De inleiding, over het "razen van de Nederlanders tegen de Duitse bezetting" waar ze vertrouwen in Gods "een zware vergelding over dit [Duitse, MS] volk" zouden moeten stellen, is doorspekt met woorden als 'want' en 'omdat' zonder dat er een verklaring op volgt, heeft de lengte van een preek en sluit af met 'amen'. De Vogels getuigenis is een dwingende vorm van de geruststelling die het Christendom probeert te zijn. Wat haar bekeringsgeschiedenis bijzonder maakt is dat al tijdens haar gang naar het protestantisme de lezer haar latere overstap naar het katholicisme signaleert. "Het mysterie van het katholicisme, dat zich uitspreekt in de kerken en kapelletjes, in de kruizen langs de weg (...) dit mysterie boeide mijn hart in een mengeling van eerbied, verlangen en toch ook superioriteitsgevoel" schrijft ze in 1924. Katholicisme, de conventionele vorm waarin geen concessies worden gedaan, niet wordt gediscussieerd en niet wordt getornd aan de autoriteit van de kerk, past De Vogel uiteindelijk het beste. Verder maken haar notities over de klassieke wijsgeren en de wijze waarop ze hun ideeën inzet voor haar getuigenis het boek bijzonder – Plato's dualisme bijvoorbeeld, hij "kende de zaligheid van het absolute eenheidsbelevens, maar hij voelt tegelijkertijd dat hij in de wereld, onder de mensen, een taak heeft".

Haar fanatisme in het geloof heeft Cornelia de Vogel er niet sympathieker op gemaakt. Ze behandelt de vraag hoe trouw te blijven aan het geloof – niet op basis van eigen twijfels (die zijn er niet) maar uitgaande van vrienden die niet inzagen dat ze "hun eigen leven werkelijk, dit is (helaas) heel concreet, hebben bedorven." De Vogel is de maat der dingen. "Veel mensen houd ik voor oppervlakkig. Maar er is slechts één ding dat ik als oppervlakkigheid erken: *gebrek aan religieus gevoel*. Dit is het enige principiële ondiepte van karakter, waaruit alle uiterlijke oppervlakkigheden, fouten, misslagen, *slechtbeden* voortkomen." Bij haar doop op 18 december 1927 zijn geen van haar vrienden, studiegenoten of familieleden aanwezig. Na de plechtigheid gaat ze naar een studievriendin waar ze alles mee deelde "uitgenomen mijn kerkelijke aspiraties". Bij deze vriendin, Ida Gerhardt, huilt ze uit over "de laatgeschonken en in eenzaamheid ontvangen gave".

Die eenzaamheid is gebleven. Haar wetenschappelijke roem heeft ze solitair vergaard. Na haar emeritaat is ze verhuisd naar Renesse in Zeeland. Daar is ze begraven, in het dorp op de kop van Schouwen dat nu een bedevaartsoord is voor zuipende Rotterdamse pubers, de rechtlijnige classica die wilde dat mensen blijvend "hun ziel kunnen sterken" aan haar bekeringsgeschiedenis. Wie zal zich door dit boek laten overtuigen van Gods genade?

Marloes Schoonheim

Marloes Schoonheim (1976) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Momenteel is zij als aio verbonden aan de sectie economische en sociale geschiedenis van de opleiding geschiedenis aan de KUN, waar zij onderzoek doet naar de invloed van religie op het demografisch gedrag van Katholieken en Nederlands-Hervormden in Nederland gedurende de periode 1870-1970.

Carla van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties, 1946-2002. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Nederlandse parlementaire geschiedenis, in het bijzonder van na de Tweede Wereldoorlog, vanwege de Stichting Parlementaire Geschiedenis aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen op vrijdag 28 februari 2003* (Sdu; Den Haag 2003) 59 pp., ISBN 90-12-09801-7, € 9,95.

Gemopper, gemakker, gezanik en gezeur over het verloop van de kabinetsformaties in Nederland. Dat is in de Tweede Kamer bij het aantreden van een nieuwe regering telkens strijk en zet. Tot deze conclusie komt Carla van Baalen in haar inaugurele rede, die zij op vrijdag 28 februari 2003 uitsprak ter aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Van Baalen bestudeerde alle naoorlogse debatten die in 's lands vergaderzaal werden gehouden over een zojuist afgelegde regeringsverklaring. Hierin blikken de partijen, bij monde van de fractievoorzitter, terug op de afgelopen formatie.

Van Baalen maakt allereerst een inventarisatie van de aard van de klachten, de klagers en het moment waarop deze werden geuit. Vervolgens bekijkt ze of al dat parlementair gejeremieer de politiek heeft bewogen om tot verbetering van het formatieproces te komen. Ten slotte staat de bijzonder hoogleraar stil bij de vraag of het geklaag over kabinetsformaties niet één groot ritueel vormt. De parlementaire klaagzangen worden door Van Baalen in drie categorieën ondergebracht. Daarnaast deelt ze het door haar bestudeerde tijdvak op in drie perioden, te weten 1946-1963 (de jaren veertig en vijftig), 1963-1982 (de jaren zestig en zeventig), 1982-2002 (de jaren tachtig en negentig).

Tot de eerste categorie klachten behoren die over het gebrek aan dualisme. Nadat Van Baalen in heldere woorden de betekenis van het lastige begrip dualisme uiteenzet, stelt ze vast dat de formaties in de tweede helft van de twintigste eeuw een ontwikkeling naar meer monisme te zien geven. Dit betekent dat kamerfracties in toenemende mate betrokken raken bij de vorming van een kabinet en de formulering van het te voeren beleid. In 1963 kwam het eerste naoorlogse regeerakkoord tot stand. De regeringsfracties – KVP, ARP, CHU en VVD – verklaarden zich na onderling overleg in principe loyaal aan het nieuwe kabinet. In de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog tilden de fractievoorzitters van VVD, CHU en ARP zwaar aan het dualistische principe. De KVP sprak zich in die periode uit voor dualisme tijdens de rit van een kabinet, maar niet gedurende de formatie. In de jaren zestig en zeventig waren klachten over het gebrek aan dualisme afwezig, in de jaren tachtig en negentig staken ze weer de kop op. Dit kwam echter niet voort uit principiële bezwaren, zoals in de jaren veertig en vijftig. De invloed die de partijen in de decennia daarvoor op het formatieverloop hadden verworven, zette niet alleen de oppositie maar de gehele Kamer buitenspel. Ook de regeringsfracties waren hun controlerende rol kwijtgeraakt. Omdat zij het regeringsbeleid mede bepaald hadden, moesten zij garant staan voor de uitvoering ervan.

Het tweede soort klachten omvat kritiek op onder andere de geslotenheid van het formatieverloop en de geringe invloed van de kiezer. Het democratisch tekort van de kabinetsformaties werd voor 1967 zeker geconstateerd, maar pas daarna pleitten zowel links als rechts ervoor om de kiezer serieus te nemen. Kritiek op het democratisch tekort vormt sinds de jaren zestig een vast thema in elk debat over de regeringsverklaring.

De laatste groep klachten concentreerden zich rond de inachtneming van ongeschreven 'spelregels' tijdens kabinetsformaties. Hierover is in de debatten over de regeringsverklaring vanaf 1945 altijd geklaagd. In de regel alleen door de oppositie, maar in de jaren zeventig lieten ook regeringspartijen zich niet onbetuigd om de voortgang van de formatie te bekritisieren. De klagende parlementariërs be-dienden zich daarbij graag van originele metaforen. Zo karakteriseerde de PSP'er Van der Lek in mei 1973 het kabinet-Den Uyl als 'een onduidelijk kindje dat na een moeizame bevalling ter wereld is gekomen' (de formatie had ruim vijf maanden in beslag genomen).

Nadat Van Baalen heeft stilgestaan bij het type klachten en hun klagers, schenkt ze aandacht aan de pogingen om tot verbeteringen van het formatieproces te komen. Bij alle kritiek konden aanpassingen van de formatie toch niet uitblijven? Sinds 1967 hebben vijf zware commissies zich over de formatieverloop gebogen; twee regeringsnota's, één initiatiefwetsvoorstel en diverse moties werden eraan gewijd. De politiek wekt de indruk aandacht te schenken aan de bekritiseerde formaties, maar heeft in ruim een halve eeuw hieraan niets veranderd. De openheid is enigszins toegenomen, maar in grote lijnen verlopen de kabinetsformaties anno 2003 nog volgens eenzelfde stramen als ruim 50 jaar geleden. Bij de formatie-onderhandelingen, dus tijdens de verdeling van de macht, is de politiek gebaat bij zo weinig mogelijk regels en een grote mate van beslotenheid, klinkt de aannemelijke verklaring.

Het klagen over kabinetsformaties, ten slotte, vertoont volgens Van Baalen sterk rituele trekken. Vooral 'de machtelozen' – de oppositie en kleine regeringspartijen – spreken hun ongenoegen uit over de totstandkoming van een nieuw kabinet. Hun kritiek richt zich dan tegen 'de machthebbers', de (grote) regeringsfracties. Want daarover gaan in essentie alle geuite klachten: de verdeling van en een juiste omgang met de regeermacht over Nederland.

Van Baalens conclusie dat in het debat over de regeringsverklaring altijd geklaagd werd, mag weinig verbazingwekkend worden genoemd. Ook het feit dat voornamelijk 'de machtelozen' hun kritiek uitten over het verloop van de formatie, is weinig opzienbarend. Maar waarin ligt dan de betekenis van deze studie? Van Baalen legt in haar oratie de vinger op één van de zere plekken van het Nederlands politiek systeem. De periode van kabinetsformaties vormt, zoals zij terecht constateert, nog altijd de zwakke stee van het Nederlands staatsbestel. De mislukte formatie-onderhandelingen tussen CDA en PvdA – de partijen die na de verkiezingen in januari 2003 door de kiezer tot elkaar leken 'veroordeeld' – illustreren haar standpunt. Daardoor heeft de rede een grote actualiteitswaarde. Bovendien maakt Van Baalen geen geheim van de politieke onmacht (lees: onwil) die in 'Den Haag' aanwezig is om tot verandering van de formatie te komen. Om een zo groot mogelijk aandeel van de macht binnen te slepen, is elke politieke partij er juist bij gebaat de weinig vastomlijnde gang van zaken rond kabinetsformaties te handhaven.

Het betoog van Van Baalen is goed gestructureerd, haar woordkeus is helder. Waar begrippen (zoals dualisme en monisme) uitleg vereisen, geeft zij die op een verhelderende wijze. Het geheel is bovendien uiterst prettig leesbaar door het gebruik van citaten van klagende parlementariërs. De overzichtelijke betoogtrant maakt de oratie voor een breed publiek toegankelijk. Beschouwen we deze rede als een voorbode voor toekomstige publicaties, dan zal Van Baalen ook daarin bij een grote groep lezers de interesse weten te wekken voor de parlementaire geschiedenis. De conclusies die Van Baalen trekt, zijn misschien niet zeer opmerkelijk. Toch is het onderzoek niet voor niets geweest. De nieuwbakken bijzonder hoogleraar weet op ongecompliceerde wijze de aandacht te vestigen op één van de tekortkomingen van het Nederlands democratisch bestel.

Remco Visschers

Remco Visschers (1980) is sinds 1999 student geschiedenis aan de KUN. Hij studeert in januari af op een scriptie over de patriotten in het kwartier van Zutphen.

Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Wereldbibliotheek: Amsterdam 2003) 320 pp., ISBN 90-284-1989-6, € 31,90

Het interbellaire verkiezingsstrijdperk was bezaaid met splinterpartijen: 32 lijsten namen deel aan de verkiezingen in 1918, 48 in 1922 en 54 in 1933. Veel van deze lijsten behoorden toe aan kleine tot zeer kleine partijtjes, samen strijdend om een strohalm. Immers, achteraf bezien konden de drie dominante politieke stromingen sinds 1918 – de confessionelen (ARP en CHU), de sociaal-democraten (SDAP) en de liberalen (LSP en VDB) – stevast rekenen op circa 85 van de 100 zetels. Waarom namen er dan toch een veelheid aan politieke groepjes deel aan de stembusstrijd? En waarom faalden er nagenoeg evenzoveel? Dankzij de studie *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* van Koen Vossen krijgen we eindelijk antwoord op deze vragen.

Vossen schreef zijn proefschrift onder de vleugels van het politiek- c.q. cultuurhistorisch onderzoeksprogramma 'De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815'. De onderzoeksopzet van zijn studie was tweeledig. Allereerst bracht hij alle kleine – dat wil zeggen: niet behorend tot de drie voornaamste groeperingen – politieke partijen in kaart die tussen 1918 en 1967 aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnamen. Reden voor Vossen om verder te kijken dan het interbellum en zijn inventarisatie uit te breiden tot 1967, is het feit dat het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) vanaf eind jaren zestig consequent bronmateriaal van en over kleine politieke partijen heeft verzameld. Met de afronding van Vossens onderzoek is zodoende een schat aan historische informatie ontsloten over marginale politieke participatie. Zeer prijzenswaardig is het initiatief deze informatie ook direct toegankelijk te maken via een databank op Internet.¹

Van de 125 kleine partijen uit het interbellum die Vossen tijdens zijn inventarisatie tegenkwam, analyseerde hij uiteindelijk iets minder dan de helft. De criteria die hij voor deze selectie hanteerde, zijn even flexibel als kwalitatief: politieke achtergrond en media-aandacht voor de partij wogen evenzeer als organisatiegraad en stemmental. Alleen partijtjes die 'enigszins ernstig' te nemen waren, komen zodoende aan bod. Buiten beschouwing blijven piepkleine eendagsvliegjes als de programloze Amsterdamse kandidaat-politicus Willem Siedenburgh (335 stemmen bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1929), de marginale *one-issue*-lijsten die aandacht vroegen voor zaken als het dreigend sportverbod op de dag des Heerens (Sportpartij) of de te lage pensioenen voor oud-mariniers (Pensioenactie), en legendarische figuren als de zwerver-straatartiest Miel Hadjememaar die met zijn Rapaillepartij streed voor 'Jajem voor vijf cent' en 'Vrij vissen in het Vondelpark'. Zij waren weliswaar tekenend voor de 'participatie-boom' die na de invoering van het evenredigheidsstelsel in 1918 losbarstte, maar hadden verder te weinig bestaansgeschiedenis om meer dan een anekdotische vermelding te verdienen.

De verkiezingsuitslagen tussen 1918 en 1940 roepen het (heersende) beeld op van een stabiel politiek systeem, gereguleerd en gedomineerd door de grote partijen. Getuige de partijpolitieke wildgroei was er echter wel degelijk verzet. Door zich te concentreren op de nieuwkomers probeert Vossen vat te krijgen op het gevoel van angst en onbehagen dat tijdens het interbellum opkwam. Met een

¹ De databank *Repertorium Kleine Politieke Partijen 1918-1967* is raadpleegbaar via <http://www.inghist.nl>. Op de website van het DNPP (<http://www.dnpp.nl>) is een deel van de informatie over kleine politieke partijen van na 1967 te vinden.

analyse van het gevecht dat tussen die kleine *outcasts* en 'de grote drie' plaatshad, poogt hij bovendien verklaringen te leveren voor de uiteindelijk geringe stemmenverschuiving bij de verkiezingen.

Op overtuigende wijze onderscheidt Vossen vier soorten partijtjes, die elk op eigen wijze appelleerden aan de heersende onvredegevoelens. Tot de eerste categorie behoorden de partijtjes rond eminente politici. Deze persoonsgebonden, enigszins anachronistische partijen hadden grote moeite met de afname van persoonlijk gezag ten gunste van de massale partijorganisaties. Zij streefden naar de wederkomst van de deskundige en onafhankelijke opererende parlementariër; in hun ogen was er kortweg behoefte aan een 'man van de daad' – een 'vrouw van de daad' was destijds überhaupt een contradictio in terminis – die de Nederlandse politiek vrijmaakte van haar knellende partijverbanden.

De kleine afgesplitste beginselpartijen vormden de tweede categorie. Zij waren ontstaan uit protest tegen de verloochening van de grondbeginselen door hun moederpartijen, die met het oog op coalitiebelangen het politiek haalbare lieten prevaleren boven het zo zuiver mogelijk belijden van een dogmatische leer. Alle grote beginselpartijen kregen in het interbellum te maken met concurrentie van splinters met gelijke grondbeginselen. De Hervormd (Gereformeerde) Staatspartij (1921-1940) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (1918-) waren de gesel van respectievelijk de CHU en de ARP als het ging om het blootleggen van de groeiende kloof tussen beleden beginselen en politieke praktijk. Ter linkerzijde werd de SDAP op haar beurt door de Onafhankelijke Socialistische partij (1932-1935) op het ontstaan van een dergelijke kloof gewezen. De OSP wilde weer een zuiver socialisme op marxistische grondslag uitdragen, beginselen die naar haar mening waren ondergesneeuwd door de ingroei van de SDAP in het parlementaire bestel.

De derde serie partijtjes waarop kiezers in het interbellum hun stem op konden uitbrengen, waren de belangenpartijen. Onder deze noemer schaaft Vossen de relatief onbekende en bonte verzameling partijtjes die zich ofwel sterk maakten voor één onderwerp, of die opkwamen voor de rechten van een specifieke sociale groep. Zo ontstonden tussen 1918 en 1940 boerenpartijen, middenstandspartijen en ook een Politiepartij uit onvrede met de niet of nauwelijks noemenswaardige behartiging van hun belangen door de grote partijen.

Tot de laatste categorie ten slotte behoorden de kleine partijen die hun bestaansgrond en ideologie ontleenden aan de omverwerping van het bestaande democratisch bestel. Anarchisten en communisten enerzijds en nationaal-socialisten en fascistten anderzijds streefden naar een totale *umwertung* van de Nederlandse politiek en cultuur. Zowel in hun doel als in hun middelen waren deze partijen, hoezeer ook overigens verschillend van karakter, revolutionair.

Gevoelens van onvrede waren kortom een onmiskenbare voedingsbodem voor het ontstaan van veel nieuwe, kleine partijen. Toch bleef hun electorale doorbraak uit. Het ligt voor de hand de verklaring voor dit matige succes – en daarmee ook voor de geringe stemmenverschuivingen in het interbellum – allereerst bij de nieuwkomers zelf te zoeken. Kennelijk waren de onvredegevoelens waaraan zij appelleerden onvoldoende wijdverbreid om een groot deel van het kiezersvolk voor zich te winnen. Bovendien bezaten de meeste kleine partijen een zwakke partijorganisatie en weinig aansprekende leidersfiguren. Hun holle retoriek en gebrek aan constructieve oplossingen bracht een geur van amateur-politiek met zich mee. Volgens Vossen was het uitblijven van een doorbraak niet in de laatste plaats te wijten aan de houding van de gevestigde partijen, die de nieuwkomers bewust probeerden te marginaliseren. Logischerwijs lag hieraan de zorg voor het behoud van de eigen machtspositie ten grondslag. Maar meer nog dan het electorale verlies vreesden de grote partijorganisaties de gevolgen van de trend dat gepasseerde kandidaten, eigengereide politici en ontevreden belangenbehartigers met eigen lijsten

kwamen. Werd hiermee niet het verval van de (henzelf toegedichte) functie van intermediair tussen kiezer en gekozen ingeluid? Ongetwijfeld leefde er ook oprechte bezorgdheid over de consequenties van de nieuwkomers voor de werkwijze van het parlement en de daadkracht van de democratie. De kleine fracties stelden immers vragen, vroegen spreekijd en veroorzaakten zo vertraging in de besluitvorming, als ze daar met hun optreden in de Kamer al niet bewust op aanstuurden. De versplintering dreigde – naar de mening van de gevestigde orde – het parlementaire stelsel dicht te slibben en het aanzien van de politiek te schaden.

De grote partijen hadden zo gezien 'alle redenen' om nieuwe partijtjes de pas af te snijden, concludeert Vossen. Verschillende politieke maatregelen en machtsmiddelen werden ingezet: van het aanscherpen van de voorwaarden voor verkiezingsdeelname tot het zwartmaken van nieuwkomers via de aan de machtige partijorganisaties gebonden media. De kleine partijen leverden hierdoor een achterhoedegevecht, zonder ooit op de voorgrond te geraken. Als ze er al in slaagden een zetel te veroveren, dan waren ze gedoemd tot de eeuwige oppositierol: geen enkele kleine partij kwam in het interbellum ook maar in de buurt van regeringsdeelname. Uiteindelijk slaagden alleen de CPN en de SGP erin zicht te ontwikkelen tot vrij stabiele factoren in het Nederlandse partijpolitieke landschap.

Vossen weet deze opkomst en ondergang van de kleine politieke partijen helder gestructureerd te presenteren. De lezer wordt niet vermoeid met een encyclopedisch overzicht van alle partijtjes die er zijn geweest – daarvoor kan hij bij de digitale databank te rade gaan. Integendeel, omdat Vossen voor zijn categorisering gebruik heeft gemaakt van casestudies waarin telkens één partij centraal staat, schept hij een uitstekend beeld van de wirwar van kleine partijen. Wie het boek in één adem uitleest – iets wat gezien de toegankelijke en soms zeer amusante schrijfstijl geen zware opgave is – bekruipt gaandeweg zelfs een onbehaaglijk gevoel van *déjà vu*: Vossens bevindingen hebben met de komst van de Leefbaar-partijen en de Lijst Pim Fortuyn in het *annus horribilis* 2002 een onverwachte actualiteitswaarde gekregen. Ook de auteur zelf constateert in zijn epiloog dat de brug tussen het interbellum en 21ste eeuw in menig opzicht een heel stuk korter lijkt geworden. Terecht houdt Vossen het als historicus voorlopig bij die constatering en laat hij de pretentie om de recente politieke gebeurtenissen te verklaren aan anderen. De gemiddelde lezer hoeft gelukkig minder consciëntieus te zijn; die mag zich stiekem best eens zondigen aan een anachronisme.

Carla Hoetink

Carla Hoetink (1980) studeert sinds 1999 geschiedenis aan de KUN. Zij bereidt momenteel een scriptie voor over ontoelaatbaar taalgebruik in het parlement.

Auteursgegevens

Matthijs Braat (1980) studeerde geschiedenis aan de KUN (1998-2003). Vanaf september 2003 volgt hij de postdoctorale lerarenopleiding Geschiedenis & Staatsinrichting aan het Instituut voor Leraar en School in Nijmegen.

Marianne Heyde (1982) studeert sinds 2001 geschiedenis aan de KUN.

Carla Hoetink (1980) studeert sinds 1999 geschiedenis aan de KUN. Zij bereidt momenteel een scriptie voor over ontoelaatbaar taalgebruik in het parlement.

Karine van 't Land (1974) heeft geschiedenis en geneeskunde gestudeerd aan de KUN. Zij is sinds augustus 2002 werkzaam als junioronderzoeker op het gebied van de geschiedenis van middeleeuwse geneeskunde. Haar promotieproject heeft als voorlopige titel Medische beelden van mens en lichaam. Kwaliteiten, humoren en complexiones in laatmiddeleeuwse commentaren op Avicenna's Canon, in relatie tot temperamentenleer en theologie.

Arjan Verhoeven (1976) heeft geschiedenis gestudeerd aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij is onlangs afgestudeerd op een studie naar het Katholieke, politiek-satirische tijdschrift *De Roskam*.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

- ET•VT ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, als *rtf*-bestand.
- Een artikel omvat ongeveer 6000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
- Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
- Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET•VT <<http://www.kun.nl/etvt/>>.
- Illustraties en afbeeldingen worden zeer op prijs gesteld, mits aangeleverd in TIFF-, JPEG- of GIF-formaat.
- Wees spaarzaam met het gebruik van tabellen en grafieken.
- Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978⁵) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *ET•VT* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.